

3193

28

5-28

1888

2010

6-1000M

28
5-28

Ա.ԶԴԵՅՈՒԹԻՒՆ

Դ-30

Ք Ր Ի Մ Տ Ո Մ Ի

Ի ՎԵՐԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻՍ

3448

Ճ Ա Ռ

ԽՕԱԵՑԵԱԼ ԷԼԻԻ ԼՐԻՏ ԼԵԻՍԿՐՈՍԷՆ

Թարգմանեց

Յ. Հ. ՃԷՃԻՋԵԱՆ

معارف نظارت جلیله سنك وخصمیه طبع اوله شدر

Կ. ՊՈԼԻՒ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՄԱՏԱՏԵԱՆ

(Արաւս)

1888

3181

72

11484

ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Ի ՎԵՐԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻՍ

Նիւթս ընդարձակ է, եւ ժամանակս կարճ, ուստի իմ նախարանական խօսքերս յոյժ կարճ պիտի լինին: Կ'առաջադրեմ իմ խօսիցս հիմ բռնել միայն պատմութեան այն յայտնի իրողութիւններն որք ընդունուած են մեր աւուրց ամենէն յառաջացեալ սկեպտիկեաններէն իսկ: Թէպէտ ես ինքնս սրտի մտօք կը հաւատամ բոլոր կանոնական Ս. Գրոց, և բոլոր նոցա ուսուցածին, չեմ խնդրեր ձեզմէ այժմ որ ընդունիք հրաշից ճշմարտութիւնը, Առաքելոց ներշնչութիւնը, կամ չորրորդ Աւետարանի հարազատութիւնն, կամ որ և է ուրիշ բան մը որոյ նկատմամբ հնար է մէկուն տա-

րակուսիլ։ Աստ իբր իրողութիւն ընդունածս միայն այս է, որ մեք ունիմք պատմութեան մէջ Յիսուս Քրիստոսի ուսուցածներուն և նորա կենաց ընդհանուր շրջագիծն։ Թէ այդ շրջագիծն կը համապատասխանէ երեք Աւետարանաց մէջ մեր ընթերցածին։ Չկայ իրապէս մէկ անհամաձայն պատմութիւն մը կամ հակասական աւանդութիւն մը ոչ նախնի Քրիստոնէից ոչ նախնի հերետիկոսաց եւ ոչ ժամանակակից հետմոտաց մէջ։ Միեւնոյնն է սա ամենուրեք։ Կրնայ աւելի կատարելագործեալ լինել, առաւել գունաւորեալ, առաւել զարդարեալ մէկ պատկերին՝ քան թէ միւսին մէջ, բայց կերպարանն եւ գծագրութիւնն անվրիպելի կերպիւ կը վերաբերի միեւնոյն Մարդոյն։ Բոլոր կենսագրութեանց, բոլոր թղթոց, բոլոր աւանդութեանց մէջ, որք յոյժ անսովոր կերպիւ բազմաթիւ և բազմազան են, չկայ իրօք այն կարգի

անհամաձայնութիւն մը զոր կը տեսնեմք Սոկրատի կենաց այն երկու նկարագրութեանց մէջ որոց մին կը գծէ նորա աշակերտն Քսենոփոն, և միւսն նորա առաւել համբաւեալ միւս աշակերտն Պլատոն։ Առաջին երեք Աւետարանաց մէջ բովանդակեալ պատմութեան երեք չեն հակառակիր ոչ չորրորդ Աւետարանն, ոչ Գործոց գիրքն, ոչ նախնի աշակերտաց թուղթերն, ոչ այն աւանդութիւնք զորս Պապիոսայ նման մարդիկ խնամով հաւաքած են դէպքերէն իբր եօթանասուն տարիներ վերջ, ոչ յետագայ դարուց ընդհանուր հաւատքն, և կամ այն սակաւաթիւ յիշատակութիւնք որք կը գտնուին թշնամեաց և անհաւատից գրութեանց մէջ։

Ուստի պիտի խնդրեմ որ ընդունիք թէ Մատթէոս, Մարկոս և Դուկաս Աւետարանչաց Յիսուսի վրայ մեզ աւանդած պատմութիւնն ընդհանուր կերպիւ ճշմարիտ է, որպէս ընդ-

հանրապէս կընդունուին սովորական մարդոց վկայութիւններն, մինչեւ իսկ եթէ դիւրահաւատ մարդիկ համարուած լինին յոմանց:

Ա. Նախ եւ առաջ նկատեմք Քրիստոսի նկարագիրը որպէս ներկայացուած է այն մեզ: Կը համարձակիմ ըսել նախապէս, թէ այն նկարագիր աշխարհիս մէջ գծագրեալ վսեմ պարզութեան ամենէն կատարեալ պատկերն ի ցոյց կը բերէ: Աւետարանք շատ կը նմանին յիշողութենէ քաղուած ծանօթութեանց ի ձեռն այնպիսի մարդոց որք անձկոտ էին չկորուսանել Անձի մը պատմութիւնն զոր ճանաչած եւ սիրած էին: Անհնար է երեւակայել նոցա ոճէն աւելի պարզ կամ աւելի պարզութեամբ հանդերձ ճարտար նկարագրութիւն մը. — աւելի անհնարին է երեւակայել նկարագիր մը որ Յիսուս Քրիստոսի նկարագրէն աւելի հեռի լինի ռամկական հռետորութենէ կամ ազդուութեան

ճիգերէ: Գտնուած են մարդիկ որ ըսած են թէ Նա սոսկապէս առաջին կարգի քաղաքական բարեկարգիչ մը էր, ռամկավար մը որ անսովոր անշահախնդրութիւն ցոյց կու տար: Ճշմարիտն այս է սակայն թէ իւր առանձնացեալ, անծանօթ մանկութիւնը, իւր անխռով, վեհանձն եւ հանդարտ խօսքերն թէ ոճի և թէ նկարագրի մասին՝ ճշդիւ հակառակն են աշխարհիս մէջ լսուած ամենէն ազնիւ ռամկավարին կամ ամենէն անարատ քաղաքական առաջնորդին խօսքերուն: «Նա կը շրջէր բարիք գործելով» կը թուի թէ սա կարճանագրէ զիւր ամբողջ պատմութիւն: «Հեզ էր եւ սրտիւ խոնարհ» կը թուի թէ կը բովանդակէ զիւր բոլոր նկարագիր: Վերջին աստիճան անխոնջ կորով, վերջին աստիճան համբերատարութիւն, վերջին աստիճան գորովալից և սիրալիր բարեսիրութիւն մեր աչքին կը զարնեն Քրիստոսի մէն մի

գործոյ եւ մէն մի խօսքի մէջ : Եւ սակայն չէր երեւէր իւր վրայ տկարութիւն , թուլամորթութիւն և վերացականութիւն : Մանկան մը նման պարզ լինելով՝ էր նաեւ հզօրագոյն մարտիկի մը նման արիասիրտ : Կնոջ մը գորովն ցոյց տալով , կուլար տրտմելոց և տառապելոց համար , նոյն ատեն անողոք խստութեամբ կ'սասաէր ցածարարոյներն , անգութներն , և կեղծաւորներն : Խորհրդոյ և կենաց ամենէն անբիծ մաքրութեամբ . ունէր սակայն այնքան լայնարձակ և քաղցր համակրութեամբ լի սիրտ մը որ մարդկային սեռին անարգներն իսկ՝ կրնային գալ տուինքն օգնութեան և խրատու համար , և ինք երբեք չէր մերժեր զանոնք : Չէր խորշեր հպելէ բորոտներուն , և շարաւալից մեղաւորն իրմէն կը զատուէր նոր մարդ մը եղած , նոր՝ սրտիւ և նոր՝ կենօք :

Բայց ագահք , գողողամիտք , մատնիչք , ի կրօնս կեղծաւորողք , կը յանդիմանուէին իրմէն այնպիսի բանիւք՝

որք նոր լեզու մը յօրինեցին Քրիստոնեայ ազգաց մէջ . զի Դպիրք , Փարիսեցիք , կեղծաւորք ոչ ևս կը հնչեն մեր ականջին իբր օրինաց մատենագիրք , և կրօնական մարմնոյ անգամբ ի Պաղեստին , այլ իբր հոմանիչք բոլոր կրօնի և կենաց մէջ կեղծ եղած բաներու :

Եւ մէկ մասնաւոր պարագայ մը կայ որ նշանաւոր կերպիւ կանջատէ զինքն իբր ուսուցիչ մը կրօնի և բարոյականութեան բոլոր միւս ուսուցիչներէն , այսինքն թէ ինքն իսկ էր մեծ դասն : Ասոր վրայ աւելի պիտի խօսիմ ընդհուպ : Ինչ որ այժմ ըսեւ կուզեմ ուսէ թէ նորա կենսագրութիւնք , թէպէտ կը ներկայացնեն մեզ նախ իւր քարոզներէն շատերն ամեն բանէ աւելի կը դնեն մեր առջեւ ոչ թէ ինչ որ ինքն ըսաւ , այլ ինչ որ ինքն գործեց . ու նորա գործերն մեզ համար , որպէս ամեն դարուց մէջ , մարդկային սեռին տրուած ամենէն

ազդեցիկ դասերն եղած են: Հա-
ւանօրէն ամեն մարդիկ, — մինչև
իսկ նոքա որք չեն հաւատար նմա —
պիտի խոստովանին, թէ եթէ կարե-
նային տեսնել մէկը որ վարէր ճշգիւ
այնպիսի կեանք մը որպիսի էր Յի-
սուսի վարած կեանքն ըստ պատմու-
թեանց, այսպիսի կեանք մը վարող
մարդն պիտի լինէր կատարեալ՝ ա-
մէն նկատմամբ, խոնարհամիտ,
փոյթեռանդն, մաքրասիրտ և տի-
պար բարձրահոգի մարդկութեան: Նա
սովորեցուց ինքզինքն սոսկ ապրելով
ինքն. և իւր կեանք մեծագոյն դասն
է ամեն դարուց համար: Եւ իւր բնա-
ւորութեան սկզբնատիպ հանգամանքն
գրեթէ այնքան ակներեւ է որքան
նորա գերազանցութիւնն: Ինքն սոս-
կապէս մեծ վարդապետն չէր, նման
վաղեմի փիլիսոփայից, որոց շուրջն ա-
շակերտաց բազմութիւնը կը հաւաք-
ուէին ունկն դնելու: Մարդկային ըն-
կերութենէն անշատ կեանք վարող

վերացական փիլիսոփայ մը չէր նա: Ոչ
ալ մարդկային անմեղ երջանկութիւ-
նը անարգող առանձնակեաց մը: Ընդ-
հակառակն իւր բոլոր հիասքանչ գոր-
ծունէութեամբն՝ անհանդարտու-
թեան, գրգռման, եւ բռնութեան
հետքն անգամ չերեւիր: Եթէ իւր
կենսագիրը ճշգիւ նկարագրած են
զինքն, նա այնպիսի ոմն էր որ իւր
նմանն ունեցած չէր երբեք. — կա-
տարելապէս անշահախնդիր, ընդ միշտ
ապրող, գործող, խորհող, խօսող ի
ծառայութիւն Աստուծոյ և յօգուտ
մարդկան:

Անտարակոյս, ըստ որում հրաշից
ճշմարտութեան հաւատալ չեմ պա-
հանջեր այժմ, անկարող եմ ինդերել
ձեզմէ որ անուահման հաւատ ընծա-
յէք բոլոր այն պատմութեանց զորս
իւր վրայ կը պատմեն մեզ սորա աշա-
կերտք: Բայց ակներեւ է թէ նոցա
մտաց վրայ սա ապաւորութիւնն
թողած էր ինքն թէ, ունէր հիանա-

լի զօրութիւն , բայց անհուն խո-
նարհութեան հետ միացեալ էր այն .
և թէ շարունակաբար կը գործածուէր
բարիք գործելու , և ոչ երբեք վնաս
հասցունելու : Կը հաւատային թէ ա-
մեն բան ընելու կարողութիւն ունէր՝
բայց իւր մեծագոյն թշնամեաց իսկ
չարիք հասցնելէ ետ կը պահէր զայն .
թէ երբեք չէր գործածեր զայն իւր
հաճոյից , ոչ ալ ինքզինք ազատելու նե-
ղութենէ կամ մինչեւ իսկ չարչարան-
քէ , թէ միշտ յօգուտ այլոց կը գոր-
ծածէր զայն . թէ արդեամբ կը զսպէր
եւ կուրանար զայն Անձն որ անպա-
տում փառք ունէր :

Բ. Սրգ, մեր ունի դարձունեմբ պահ
մը նորա ուսուցածին : Սա այնքան
նշանաւոր էր որչափ ինքն : Ուրիշ բա-
րոյագէտք իրենց աշակերտաց տրա-
բանօրէն կը խօսէին , անոնց առ-
ջեւ դնելով բարոյականի դրութիւն-
ներ կամ բացատրելով աստուածա-
բանական հայեցողութիւններ : Ինքն

չգործածեց ձեռնարկութիւն , չբա-
ցատրեց հայեցողութիւններ , չհիւ-
սեց ճարտարարուեստ դրութիւններ :
Ինքն իւր բոլոր ըսածներուն մէջ ցոյց
կուտար այնպիսի հեղինակութիւն
մը որ կը զարմացնէր իւր բոլոր ուն-
կընդիրներն , մանաւանդ երբ կը տես-
նէին նոքա իւր կենաց խոնարհու-
թիւնն և նորա անձնուրաց բնաւորու-
թիւն : Բարոյագիտութեան իւր բոլոր
դրութիւնը սովորական մեծութեամբ
չորս հինգ էջերու մէջ կը ընար բովան-
դակուիլ , և թէպէտ անոր շատը նոր
էր , և բոլորն յետին աստիճան խիստ ,
սակայն իսկոյն կարժանանար զինքն
լսողներու խղճմտանաց հաւանու-
թեանն , նաեւ արժանացաւ բոլոր յե-
տագայ դարուց խղճմտանաց , և գէթ
սկզբամբ կը վարէ դեռ բոլոր Քրիս-
տոնեայ երկրաց բարոյականութիւնը :

Դիւրին է գծել մէկ քանին այն մեծ
սկզբանց զոր ինքն այսպէս ներկայեց :
Յիսուս նախ ամեն բանէ աւելի դա-

տապարտեց խաբէութիւնը կամ կեղծաւորութիւնը — կեղծաւորութիւն բառն իսկ, որպէս արդէն ըսի, և մեր բոլոր բնազդական ատելութիւնն և արհամարհանքը դուրս համար, ծագում առած է նորա բուն կշտամբանքէն զորս շատ անգամ կարձակէր անոր դէմ: Սորա հետ սերտիւ կապակցեալ էր նաեւ խորհրդոյ մաքրութեան համար իւր ընծայած կարեւորութիւնն: Արտաքին վարուց մեծ կարեւորութիւն ընծայել շատ փոքր ինչ էր. հաւանօրէն երեւութական բնաւորութեան մը պիտի առաջնորդէր սա: Սրտէն կուգան ամեն չար խորհուրդներ, չար խօսքեր և չար գործեր: Եւ կայինք պէտք է դուրս ծառոյն արմատը: Ծառը բարի ըլէք, և պտուղն բարի պիտի լինի: Չարութեան փափաքանաց տեղի տալն չար գործել է:

Դարձեալ, մասնակի բարութիւն չատ կար այն ատեններն: Հեթանոսք

և հրեայք իսկ սովորած էին եռանդուն հայրենասիրութիւն, բայց կապակցեալ էր հայրենեաց թշնամեաց դէմ եղած բուն ատելութեան հետ, եւ այդ ատելութիւն երբեք աւելի զօրաւոր եղած չէր ի Պաղեստին քան երբ Յիսուս կուսուցանէր անդ: Հայրենիքը սիրելու և օտարներն ատելու սկզբունքը կը մոնէր նաեւ առանձին կենաց մէջ: Առած եղած էր թէ մարդիկ պէտք է «սիրեն իրենց դրացիներն եւ ատեն թշնամիներն»: Երբեք այնքան յստակ կերպիւ արտասանուած չէին երկրիս վրայ սախօսքերն, Յիրաւի շատ թերի և շատ եղկելի եղանակաւ հետեւած են մարդիկ ասոնց, և սակայն սոքա յեղափոխած են մարդկային խորհուրդներն: Ոչ թէ միայն ըսուեցաւ. «Խնայէ թշնամեացդ.» ոչ միայն, «Ներէ թշնամեացդ,» այլ «Սիրէ թշնամիներդ:» Իր բոլոր ուրիշ ուսուցածներուն նման, սա պիտի դնէր զիւր գահ սրտին խորերուն մէջ:

Ամէն Քրիստոնէի էական էր որ իւր սրաէն ներէր իւր եղբօր ամեն յանցանաց: Իւր ուսուցման դէմ սա առարկութիւնն յառաջ բերուած է թէ նա կը տապալէ դիւցազնական առաքինութեան սկզբունքը, գործօն հայրենասիրութիւնն անըական մարդասիրութեան մը մէջ ընկլուզանելով: Բայց առարկութիւնն սնիրաւ է: Նորա ուսուցածներն ամենեքին անըականութենէ և խօթամտութենէ հնար եղածին չափ հեռի էին: Նորա ուսուցած բարեսիրութիւնն, նման իւր բարեսիրութեան, գործօն և կորովի էր, սկսելով նախ՝ որպէս արժան է գործնական լինելու համար, ամենէն աւելի իրեն մերձեանալի եղածներէն, բայց յետոյ տարածուելով ամեն արարչագործեալ էական որք ստեղծուած են միեւնոյն Աստուծոյ, և կը սիրուին միեւնոյն Հօրէ: Յիշատի ելաւ նոր տեսակ հայրենասիրութիւն մը, որոյ վրայ թերեւս խօսիմ յետոյ, առ

այժմ միայն այսչափ ըսեմք թէ կրնայ մէկը ընթեռնուել Տեառն մերոյ ողբերն ի վերայ Երուսաղէմի կամ Սրբոյն Պօղոսի Իսրայէլի համար ունեցած բաղձանաց արտայայտութիւններն, և տակաւին պնդել թէ հայրենասիրութիւնն իւր ճշմարտագոյն իմաստին շիջած էր Յիսուսի սրտին մէջ կամ Նորա ամենէն անձնանուէր հետեողներու զգացմանց մէջ:

1008
37519

Բայց ինչ ուրիշ մասնաւոր և բացառիկ բաներ ալ որ գտնուին Քրիստոսի ուսուցման մէջ, այն որ դըլխաւորաբար կը զանազանէ զինքն բոլոր ուրիշ ուսուցիչներէ սա է: Սոկրատէսի նման բարոյագէտը միշտ ինքզինքնին ստուերի մէջ պահած են: Փիլիսոփայութիւնն էր որ ամեն բան էր, Սոկրատէս միայն խոնարհ աշակերտ մ'էր, որ տկարութեամբ կը խարխափէր ճշմարտութիւն գտնելու: Ամէն կրօնի մարդարէք — Մովսէս, Ջրադաշտ, և այլն, կը գտնուին թէ Աս-

տուժոյ իրենց բերանը դրած խօսքը կը խօսին : Նա ինքն էր ամենայն ինչ, և ինքեանք առ առաւելն Նորա պատուեալ հպատակներն և ծառայներն : Բայց Բիսուս Քրիստոս, այն հեղահամբոյր, քաղցրիկ, խոնարհ, անշահասէր, անձնուրաց և անձնանքուէր անձն, ոչ թէ միայն զինքն ներկայացուց իբր կենաց տիպարն, բայց մինչև իսկ ինքզինքն մատուց իբր առարկայ հաւատոյ, յուսոյ, սիրոյ, հնազանդութեան, հպատակութեան, նուիրման, պաշտաման և երկրպագութեան : Անկարելի է ժխտել զայս առանց պատառելու մէն մի Քրիստոսէական պատմադրութիւն : Գիտեմ որ ըսուած է թէ Քրիստոս այսպէս չուսոյց ի սկզբան, թէ իր մահուանէ վերջ հետզհետէ սկսան այնպէս հաւատալ իւր անձնանուէր աշակերտք, որք յետս կը նայէին Նորա վրայ իբր սիրեցեալ և կորուսեալ բարեկամ մը և ուսուցիչ մը, և որք աստիճանա-

բար զգեցուցին զինքն Աստուածային յատկութեամբք, և մատուցին առ Նա աստուածային պատիւներ, և կարծուած է նաեւ թէ, մասնաւորաբար Յովհաննու գրութիւնք, կամ թէ որպէս կըսուի, սխալմամբ Յովհաննու ընծայեալ երկրորդ դարու գրութիւնք, և Սրբոյն Պողոսի ընծայեալ յետագոյն գրութիւնք, տածեցին զայս չափազանցեալ հաւատ : Աստուծոյն չէ որ հաստատենք թէ Յովհաննու Աւետարանը իրօք Յովհաննու գրածն է, և ոչ թէ երկրորդ դարու մէջ գրուած, և թէ Պողոսի թուղթերն նմանապէս հարազատ են : Այս կէտերն արդէն լիապէս պայցուցեալ են ուրիշ հմուտ և կարող անձանց ճառերովն : Ինչ որ այժմ կը բաղձամ ըսել սա է թէ եթէ Յովհաննու Աւետարանն և Ս. Պողոսի թուղթերն երբեք հասած չլինէին մեզ, տակաւին միևնոյն ճշմարտութիւններն պիտի ունենայինք ի ձեռին : Առաջին երեք Աւետարա-

նաց մէն մի մասին մէջ լիապէս արտայայտեալ կը գտնեմք այն ճշմարտութիւններն զորս Քրիստոս ինքն ուսոյց : Սոյն Աւետարանաց մէջ ծայրէ ի ծայր կերեւին նոքա : Նոյնն ճշմարիտ է նաեւ մեր ձեռքն եղած ամեն գրութեանց մասին : Պատմագրութեան թուղթք, աւանդութիւնք, պատմութիւն , յայտնութիւններ , ամենքն ալ միևնոյն վախճանին կը յանգին , ամենքն ալ միևնոյն լեզուն կը խօսին(*) :

(*) Ի պատասխանի այս տեսութեան որով կուզուի հաստատել թէ Քրիստոսի Աստուածութեան գաղափարն վերջէն գոյացած գաղափար մ'է , սա կրնայ ըսուիլ թէ բոլոր նախկին պատմագրութիւնք , Առաքելաց եւ Աւետարանչաց գրութիւնք , Առաքելաց չառ մօտ ժամանակներն ապրող հարց գրութիւնք , բոլորն ալ որոշ են Քրիստոսի Աստուածութեան վրայ : Բաղդատաբար վերջերն էր որ երկբայողք եղան : Քերինթոսի եւ Թէոտոթոսի նման հերետիկոսք, եւ Յուս-

Համառօտիւ յիշեմք Տեառն մերոյ խօսքերն առաջին երեք Աւետարանաց մէջ : Շարունակաբար ինքզինքն կը կոչէ Որդի Մարդոյ , ըսել ուզելով (կրնամք երկբայիլ) թէ ինքն այնպիսի ոք էր որ մարդկային սեռի , մարդոյ , մարդկութեան վրայ իւր զգացած շահագրգռութիւնը սովորական կարգի չէր . շարունակաբար կը դաւանի ինքզինքն եւ կը դաւանուի ալ իբր Որդի Աստուծոյ , շարունակաբար կը պահանջէ թագաւոր լինել , կը պահանջէ բացարձակ հնազանդութիւն , անսահման սէր , « Որ սիրէ զհայր կամ զմայր առաւել քան զիս » ոչ է ինձ արժանի : » Թողութիւն կը շնորհէ մեղաց , իշխանութիւն ունի

տինեանոս Վկայի , Աղեքսանդրացի կղեմէսի եւ Ովրէգինէսի նման փիլիսոփայական Քրիստոնեայք՝ կընդունէին Աւետարանը , սակայն կուզէին իրենց արամաբանութիւններն անոնց հետ խառնել :

Շաբաթին վրայ, կը մկրտէ Հոգւով Սրբով, կը հռչակէ իւր օրէնքն մինչև իսկ երբ այն կը թուի հակառակիլ Մովսիսի օրինաց. գէթ ներկայաց-
նա՞ծ է այնպէս (ասկից աւելի չենք կրնար ըսել այժմ, երբ կենթագրեանք թէ մեր դիմացինը չընդունիր հրաշք-
ներն) որ ունի արարչական զօրութիւն,
որ կը բազմացնէ հաց, կընծայէ ա-
չաց տեսութիւն, մեռեալներն կը կո-
չէ ի կեանս, կըսէ փոթորկին. «հան-
դարտէ», ինքզինքն երկրի դատաւորն
կը հռչակէ, որ պիտի նստի իւր գա-
հին վրայ և բոլոր ազգերն, մեռեալք,
մեծերն ու փոքրերն պիտի ժողովին
առաջի իւր և հրեշտակք պիտի սպա-
սեն կատարել իւր կամքը. ինքն կար-
ձակէ դատաւճիռն, և այնպիսի բա-
ռիւք որք ցոյց կուտան թէ հնազան-
դութեան մեծագոյն գործն էր այցե-
լել նմա ի բանտի, ի հիւանդութեան,
ի կարօտութեան և ի տառապանս,
և թէ մեծագոյն մեղքն էր զանց առ-

նել զինքն, զինքն զոր կը ներկայա-
ցնէին իւր ծառայք : Մէկ ուրիշ տե-
սարան մը ևս կայ որ ասոնց ամենէն
աւելի ազգեցիկ կը թուի ինձ : Ե
րեք Աւետարանչաց իւրաքանչիւրն կը
պատմէ, Յովհէնէս Աւետարանիչ
միայն զանց ընելով պատմել զայն,
վերջին ընթրեաց հաստատումը : Անդ
որոշակի կերպիւ, — նորա նշանա-
կութեան և նորա օրհնութեան մա-
սին տարբեր ազանդից կարծիքն ինչ
ալ որ լինի — անդ որոշակի կերպիւ
Յիսուս Քրիստոս ինքզինքն կը ներ-
կայացնէ մեզ իբր այն Զօրութիւն որ
կը պահէ և կը սնուցանէ հոգեւոր
ամեն կեանք, ինքզինքն կը ներկա-
յացնէ իբր մեծ Ողջակէզն, Զատ-
կական նախատիպ Գառն, և յե-
տոյ կը վկայէ թէ իւր Մարմին և Ար-
իւն կարող են սնուցանել և պահել
բոլոր աշակերտաց հոգիներն ապա-
գայ բոլոր ժամանակաց մէջ : Ուրիշ
ինչ կրնայ լինել այս բայց եթէ հըռ-

չակել նախ Ինքզինքն իբր Գառն Աստուծոյ որ աշխարհի մեղքերն կը բառնայ, և յետոյ իւր անձին վերագրել այն սնուցիչ, զօրացուցիչ և կենսատու զօրութիւնն որ միայն Աստուծոյ կրնայ յատկացուիլ :

Ուստի կը հաստատեմ՝ աներկիւղ թէ, եթէ մեր Քրիստոնէական պատմագրութիւնք ունին առաւել կամ նուազ պատմական արժանիք, եթէ երբեք Քրիստոսի որ և է մէկ պատմագրութիւնն են սոքա, չենք կրնար չսովորիլ ասոնցմէ թէ Ինքն ներկայացուց Ինքզինքն իւր հետեւորդաց, ոչ իբր Մարգարէ սոսկ, ոչ իբր Ուսուցիչ միայն, այլ իբր նոցա Քահանայն. նոցա Թագաւորն, նոցա Աստուածն :

Արդ, գիտեցէ՛ք, նախ, սորա կատարեալ նորութիւնն : Ոչ ոք երբեք ասոր պէս բան մը յայտարարեց իրմէ յառաջ : Մարդոց մէջ իջնող աստուածոց վրայ բոլոր հեթանոսա-

կան առասպելք. բոլոր նոցա հաւատք կամ կէս հաւատքն թէ աստուծոյ ծնունդ եղող մարդիկ կային, երբեք այս տեսակ բան մը չէին նշանակեր, նոցա աստուածք իսկ աստուածացեալ մարդիկ էին միայն, կամ բնութեան անձնաւորեալ զօրութիւններ : Դիւրին բան էր դիցաբանական պատմութիւններ յօրինել նոցա մարմնեղէն երեւութից վրայ, կամ նոցա երկրային սէրերու և նոցա երկրային ծնունդներու վրայ :

Կամ, խօսելով առաւել փառաւոր՝ թէպէտ թերեւս նուազ բանառօտեղծական բանի մը վրայ, մեծ համայնաստուածական կրօնքներն ասպարէզ տուին սա երեւոյթական խորհրդոյն թէ աստուածութեան կայծ մը կայ մէն մի զգոյթական էակի մէջ, եւ թէ սա կրնայ հետզհետէ զարգանալ և լինել Աստուած : Յիրաւի ըստ սոցա, Աստուած կենաց և իմացականութեան ընդհանուր սկզբունք

մէջ որ կերեւի բոլոր տիեզերաց մէջ. տեղ մը մթին է այն, և ուրիշ տեղ մը պայծառագոյն՝ տեղ մը կրնայ գըրեթէ բոլորովին չիջանիլ, և ուրիշ տեղ մը բոցավառիլ և փառաց ու երկնից լոյսն լինել: Բայց անձ մը չէ այն, առ առաւելն անձնազուրկ զօրութիւն մ'է: Եւ ուստի կրնայ բընակիլ Ապիո Յզին մէջ, կամ Թէբա-յիդի Լամային մէջ, կրնայ ամենաբարձր իմացականութեան հասնիլ Պուտտայի մէջ: Ասոնցմէ և ոչ մի-ոյն մէջ իրապէս Աստուած է այն: Աստուածային էութեան մէկ կայծին մարմնացումն եւ բոցավառումն է, բայց ոչ թէ կենդանի, խորհող, կամեցող արարիչն տիեզերաց և վարիչն ամենից: Բայց Յիսուս Քրիստոս երբ յերկրի էր, ապրեցաւ երկրիս այն միակ ժողովրդեան մէջ որ յստակ գաղափար ունէր միակ մեծ և անձնական Աստուծոյ մը վրայ, այնքան միակ և այնքան անձնական որքան

Իւրաքանչիւր մարդ միակ և անձնական է, մարդ Աստուծոյ պատկերին նման ստեղծուած լինելով: Յիսուս Քրիստոս ապրեցաւ ժողովրդեան մը մէջ որ այդ միակ անձնական Աստուածը այնքան մեծ և այնքան ահաւոր կը համարէր որ մինչև իսկ չէր համարձակէր նորա անունն յիշել, այն անուն որով ինքն մասնաւորաբար յայտներ էր ինքզինքն, զի նոքա կը կարծէին թէ սոյն անուն, եթէ մարդկային շրթունք արտաբերէին զայն, պիտի սարսէր զերկինս և զերկիր: Սակայն այս մեծ, միակ, անպատմելի և անասելի էական էր, ոյր Որդին կը կոչէր Նա ինքզինքն, ոյր բուն իսկութիւնն իւրն լինել կը հռչակէր:

Թող չըսուի, թէ Նա եկաւ այնպիսի պահու մը մէջ երբ հրէական յոյսերն ամենքն կեդրոնացած էին մէկ երկնաւոր Պառգամաբերի մը վըրայ, զանոնք փրկելու և վերականգնելու, թէ ինքն միայն անոնց գա-

ղափարաց հետեւեցաւ, օգուտ քաղեց անոնց ակընկալութիւններէն և շողորթեց անոնց նախապաշարումներն: Տարակոյս չկայ թէ նոքա երկնային յատկութիւններով Մեսիայի մը կապտսէին, կակընկալէին որ նա փրկէր իրենց ազգը, կործանէր իրենց թշնամիներն և բարձրացնէր իրենց թագաւորութիւնն: Բայց նոքա երբեք չէին խորհեր որ իւրեանց Մեսիայն պիտի դաւանէր լինել գերազոյն Եհովան. երբեք չէին խորհեր թէ նա պիտի փրկէր, ոչ թէ իրենց մարմիններն, այլ իրենց հոգիներն, իբր զոհեալ գառ մը մեռնելով սեղանին վըրայ, երբեք չէին խորհեր թէ, փոխան յագուրդ տալու իրենց հայրենասիրութեան և բարձրացնելու զիւրեանց ազգն, պիտի ուսուցանէր նոցա զհայրենասիրութիւն ստորադաս համարել մարդկութեան ընդհանրական սէրէն, կամ թէ փոխան աշխարհիս վրայ ընդարձակելու իսրայէլի երկ-

րաւոր թագաւորութիւնը, պիտի հիմնէր թագաւորութիւն մը որ բոլորովին բարոյական և հոգեոր պիտի լինէր, եւ որ Սբրահամու սիրեցեալ որդւոց հետ համահաւասար պիտի նկատէր զՅոյն, զՀռովմայեցին եւ զՍամարացին: Նոքա այնքան հեռի էին այս տեսակ խորհուրդներէ, որ բոլոր ասոնց համար էր որ խաչեցին զիւրեանց Գրիստոսն:

Եւ եթէ բոլոր ասոնք բոլորովին նոր էին Յիսուսի վրայ, ճշտօնոր՝ նոյնքան ալ յանդուգն էին: Խոնարհ, անափառութենէ խորշող, անշահասէր, հրեայ գիւղացի մը լոնքզինք կը յայտարարէ իբր Միակ Յաւիտենական Աստուածն: Եթէ սա յանդգնութիւն մ'էր միայն, արժանի էր այն մահուան զոր կրեց իբր հետեւանք:

Բայց վայրկեան մը մտածենք ասոր վրայ: Կրօնական կոյր նախանձաշուղթենէ մը յառաջ եկած էր այն:

Արդէն մասնանիչ ըրի Քրիստոսի հան-
գարտութիւնը , անխռովութիւնը և
ծանրութիւնը : Պատմութեան մէջ և
ոչ մէկ նկարագիր այսքան նշանա-
ւոր կերպիւ ցոյց կուտայ այս յատ-
կութիւններն : Իւր քարոզութեանց
մէջ անհանգարտութեան , գրգռման
և անզուսպ բնաւորութեան հետքն
անգամ չերեւիր : Իւր պերճախօսու-
թիւն — և իւր պերճախօսութեան
վրայ ոչ ոք կրնայ տարակուսիլ որ
կարգացած է , « Հայեցարո՛ւք ի շու-
շանն վայրենի , » որ լսած է զայս
հրաւէր , « Եկայք առ իս ամենայն
վաստակեալք և բռնաւորք , » — բայց
իւր պերճախօսութիւն՝ թէպէտ որ և
է մարդկային պերճախօսութենէ ա-
ւելի կը դղրդէ սրտերն , երբեք ճար-
տասանական կամ արուեստական չէր :
Սրտերն կը համոզէր , որովհետեւ կե-
րեւէր թէիւր ըսածն էր ճշմարտութիւն
սիրով արտասանեալ : Իրօք , կրօ-
նական կոյր նախանձայուղութիւն

կամ մտային խանգարում , այնպիսի
ամբաստանութիւնք են զորս երբեք
չեն կրնար բերուիլ իրեն դէմ որեւէ
հիման մը վրայ : Այս ամբաստանու-
թիւն կրնայ ըլլալ իրեն դէմ եթէ
մէկը կըսէ թէ Նա իր ուսուցածին
կը հաւատար և ոչ մէկ բանաւոր
մարդ կրնար հաւատալ այնմ : Բայց
ոչ ոք կրնայ ըսել այսպէս , որովհե-
տեւ Պէյքըն , Լայպնից , Նեւտոն հա-
ւատացին իր ուսուցածին , և նոյնին
կը հաւատան դեռ բոլոր Քրիստոնե-
այ աշխարհին ամենէն տրամաբան
մտքերն :

Իրեն դէմ բերուած ուրիշ ամբաս-
տանութիւն մ'ալ խաբէութիւնն է :
Յիշեցուցի ձեզ թէ Քրիստոսի ու-
սուցման մեծ սկզբունքն էր ճշմար-
տութիւնն : Եթէ կար կէտ մը յո-
րում կրնար ըսուիլ թէ մոռք յափշտա-
կեալ էր , սակաւ ինչ հաւանականու-
թեամբ , ճշմարտութեան համար իւր
ունեցած սիրոյն՝ և ամեն պատիւր և

կեղծաւորական բաներու համար իւր արհամարհանացն նկատմամբ պէտք էր լինէր այն: Յիրաւի շատ օտարոտի բան պիտի լինէր որ այսպիսի ուսուցիչ մը իւր ուսուցման հիմը դնէր սըտութեան մէջ: Եւ թող յիշուի, թէ այս կարծեցեալ ստութիւնը ժողովրդային քմաց հաճոյ լինելու, կամ ժողովրդային նախապաշարունակներէ օգուտ քաղելու համար չէր, այլ անոնց հակառակելու և զանոնք դառնացնելու համար, ըստ ամենայն երեւութից չունենալով ուրիշ նպատակ բայց եթէ մարդոց բարքերն հակառակ իւրեանց կամաց բարեկարգելու նպատակն. չունենալով ուրիշ երկրաւոր վախճան բայց եթէ հալածանք, տառապանք, և մահ: Կոյր նախանձայուղութիւնն ամենէն անբացատրելի բանն է Քրիստոսի համար, խաբէութիւնն՝ լուրած և մտածուած բաներուն ամենէն անհաւանականն:

Գ. Եւ արդ տեսնեմք թէ այս կար-

ծեցեալ կոյր նախանձայոյզին կամ խաբեբային ուսուցածն ինչ արդիւնք աւնեցաւ:

Կարծեմ թէ ամենէն պիտի ընդունուի թէ նա ապրեցաւ այնպիսի ատենի մը մէջ երբ աշխարհս կարօտութեան մէջ էր եզականապէս: Հեթանոսութիւնն չէր յաջողած յագեցնել զայն: Աշխարհ իւր մանկութիւնն անցուցեր էր, եւ իւր պաճուճապատանքներն մէկդի նետեր էր. փիլիսոփայք կարհամարհէին իւրեանց հեթանոսական աստուածութիւններն) և բանաստեղծք իսկ հազիւ կարող էին նոյա հետ զբօսնուլ: Ընկերական կեանքն ներքնապէս ապականեալ էր: Եզրիպտոս, Ասորեստան, Բաբելոն, Պարսկաստան, Մակեդոնիա, այն վաղեմի միապետութիւնք, իրենց մոլութիւններէն յաղթահարեալ մի առ մի տապալեալ էին: Հռովմ յիրաւի հասած էր զօրութեան գագաթնակէտն, բայց զօրութիւն մ'էր այն որ զինքը

մոլի ըրաւ եւ հետեւաբար թշուառ :
Եւ ընդհանրական մարդկութիւնն կը
հառաչէր գտնելու համար զօրութիւն
մը որ ազատէր զինքը հեշտասիրու-
թեանց ծայրագոյն խոնչութենէն եւ
բարոյական, ընկերական ու քաղաքա-
կան աւերումէ : Հրէաստան իսկ, ուր
դեռ Աստուած կը պաշտուէր, բա-
ցառութիւն չէր այս ընդհանուր կա-
նոնին, թէպէտ կայսերական Հռովմայ
չափ վար ինկած չէր դեռ նա : Եւ
ինչ կ'ընէր փիլիսոփայութիւնը : Ստոյգ
է որ զայն փորձելու ամենէն յարմար
ատենն էր : Աշխարհիս ճանչցած մե-
ծագոյն բարոյախօս փիլիսոփայք, Սոկ-
րատէս, Պլատոն, Արիստոտէլ, ու-
սուցեր էին յԱթէնս : Նոցա ձայնն
հասեր էր մինչ ի Հռովմ, և արձա-
գանգը հնչեր էր բովանդակ քաղա-
քակրթեալ աշխարհի մէջ : Անտարա-
կոյս սակաւաթիւ խոհականաց յար-
գի էր այն, բայց Ուլիտիոս ճշգրտա-
պէս կը նկարագրէ նոցա արտագրած

արդիւնքն բազմաց վրայ, երբ կըսէ
« Կը տեսնեմ լաւագոյնը և կը հա-
ւանիմ այնմ, կը հետեւիմ յոռեգու-
նին : » Ընկերութեան աղը գտնուած
չէր, զի ընկերութիւնը նեխեալ էր և
ամբողջովին ապականեալ :

Եւ յայնժամ Յիսուս Քրիստոս դար-
ման ներկայացուց, և դարմանը ինքն
էր : Չափազանցութիւն ըրած չեմք
լինիր որչափ ալ որ ազդեալաբար ը-
սեմք, և որչափ ալ որ հաստատապէս
ի մօտի ունենամք, թէ Քրիստոս է
Քրիստոնէոս իւնը : Այսպէս ուսոյց
նա, այսպէս նաև իւր աշակերտք իր-
մէ յետոյ, ոչ թէ օրէնք մը, հայեցո-
ղութիւն մը, կամ օրինաց դրութիւն
մ'էր որ ուսուցին, այլ « ոչ դադրէին
ուսուցանել և աւետարանել զՅիսուս
Քրիստոս : »

Եւ այս լցուց մարդկային պէտքերն :

(1) Բարոյական փիլիսոփայութիւնը
չարժեց միայն սակաւաթիւ խոհուն
մտքեր : Զօրաւոր օրէնք մը, նման

Մովսիսի օրինաց կամ Հռովմայ օրինաց, կարող է սանձ դնել մարդոց կրից վրայ, և զանոնք զսպել երասանակով, որպէսզի մի գուցէ յարձակին այլոց վրայ: Բայց Յիսուսի ուսուցմանց մէջ ասկէ անհունապէս առաւել զօրաւոր բան մը կար, ինքն հռչակեց ինքզինքն իւր հետեւողաց, իբր նոցա հաւատարմութեան և սիրոյ միակ մեծ առարկայն: Արդ, սէր և հաւատարմութիւն աղնուական և անշահախնդիր կենաց նոյն իսկ ներքին զըսպանակներն են: Օրինաց ծառայն կապրի հնազանդելով օրինաց, զի օրէնքն բեկանելն նորա պատժոց են թարկուելէ: Սոսկ բարոյականութեան հետեւողն ինքզինքը կը կրթէ մասնաւոր նկատում ունենալով իւր անձին: Իւր կրթութեան նոյն իսկ պէտքն իւր անձին վրայ կը դարձնէ բարոյական աչքը, կստեղծէ անձնական գիտակցութիւն, եւ կարտադրէ կամ յուսահատութիւն՝ անյաջողութենէ պատ-

ճառեալ, կամ յանձնապատասխանութիւն՝ յաջողութենէ պատճառեալ: Հաւատարմութեան և սիրոյ արդիւնքն բոլորովին տարբեր է: Աչքը, սիրտը, յոյսը, դարձած են ամենեքին ուրիշի մը վրայ դէպ ՚ի դուրս, և Քրիստոնէական կենաց մէջ, դարձած են նաեւ դէպ ՚ի վեր: Արդիւնքն կը լինի, ոչ թէ հաշիւներով գործող բարոյականութիւն, որ դիւրաւ կրնայ անձնասէր ընել զմարդ, այլ Տէրոջ մը գրաւիչ սէրն, որ զինքն անձնանուէր կրնէ: Եւ Տէրոջ մը սիրոյն հետ ի միասին յառաջ եկաւ նաեւ բոլոր անոնց եղբայրութիւնը որք սիրեցին և հպատակեցան այդ Տէրոջ. եղբայրութեան սերտ կապ մը անոնց համար, և եռանդուն բաղձանք մը ուրիշներն ևս բերելու այդ եղբայրութեան մէջ, և այսպէս ընդհանրական սէր մը առմարդկային սեռն: Այսպէս մեծ Ուսուցիչն լցուց մարդոյս պիտոյքը իբր բարոյական եակ:

(2) Տեսնեմք թէ ինչպէս լցուց ինքն նորա պիտոյքն իբր հոգեւոր էակ : Ամեն կրօնական հնախօսութեան վկայութիւնն այս է որ, մինչ հոգին բաղձացած է նայել իրմէ վեր եղողի մը եւ հանգիստ գտնել 'ի նմա, միշտ ալ ջանացած է վար իջեցնել և իրեն հաւասարեցնել սոյն բարձրագոյնը : Չէ կարողացած ըմբռնել զանհունութիւնըն . և ընդ միշտ ջանացած է զայն հունաւոր ընել : Այսպէս հնարուեցան կիսաստուածներն , եւ աստուածոց կուռքերն : Այսպիսեալ էր որ մարդիկ սկսան աստուածութիւնը ստորնացնել եւ մարդոց հաւասար ընել , այո՛ , «նմանցնել զայն արածող եզին» : Յիսուս Քրիստոս զԱստուած բերաւ մօտեցուց մարդոյն , առանց ստորնացնելու զնա : Ինքն յայտարարեց ինքզինք ոչ թէ իբր Մարդ և Աստուած ոմն — նման Կռոնոսի և Լատինի Արամազդին , նման Թեբայի թի Այծին , կամ նման Սէյլանի և Չինաստանի Պուտ-

տայի , այլ իբր Աստուածամարդն , Աստուած որ կը բնակի ի մարդկային մարմնի , եւ կը յայտնէ անհունութեան բոլոր նկարագիրն հունաւորին անձին վրայ : Այսպէս ինքն գոհացում տուաւ մարդկային հոգւոյ բաղձանաց , առանց ստորնացնելու Աստուածային հոգւոյ մեծափառութիւնը : Անկարելի է յիշել հեթանոսութեան առասպելներն առանց զգալու թէ Աստուածութիւնը ոչ թէ միայն ստորնացած՝ այլ բոլորովին կորուսեալ է անոնց մէջ : Բայց ես կը բողոքեմ ձեր փորձառութեան և ձեր սրտից , և կը հարցնեմ թէ արդեօք Քրիստոսով Աստուծոյ վրայ մեր ստացած գաղափարն յաւէտ բարձրացեալ չէ՞ , առաւել բարձրացեալ քան զայն գաղափար զոր կստանամք յաւիտեանակա նութեան մէջ բնակող Ամենաբարձրելոյն վրայ , մեր տրամաբանութեամբ կամ մեր հաւատով , փիլիսոփային աստուածեանութեան կամ Հրեայ

մարդարէից գրութեանց մէջ:

(3) Դարձեալ, նա լցուց մարդոյս պիտոյքը իբր ընկերական եւ քաղաքական հետքերով: Ընկերական քաղաքականութիւնը ընդ միշտ ճօճած է բացարձակ տիրապետութեան եւ զուտ ռամկավարութեան միջեւ: Շատեր կան որ կը սեն թէ լաւ կառավարութեան մը միակ տեսլականն է կամ հայրական տիրապետութիւն կամ «ազատութիւն», հաւասարութիւն եւ եղբայրութիւն:» Յոյժ ճշմարիտ է թէ Տէրն մեր շարունակաբար մերժեց միջամտել երկրային քաղաքականութեանց, կամ մասնակցել երկրային թագաւորութեանց գործոց: Իայց ինքն յայտարարեց թէ իւր պաշտօնն էր հաստատել աշխարհիս մէջ թագաւորութիւն մը որ այս աշխարհէս չէր: Եւ այդ թագաւորութեան սկզբունքներն եւ քաղաքականութիւնն հիասքանչ եղանակաւ մը կը միացնէին Հայր-Թագաւորին անհակառակելի կամքն բոլոր

մարդոց եղբայրական հաւասարութեան հետ: Իբր Աստուծոյ թագաւորութեան Արքայն ինքն կը պահանջէր ամենէն անձնանուէր հպատակութիւնն եւ ամենէն կատարեալ հնազանդութիւնը, բայց թագաւորութեան անդամոց ըստ, «Դուք ամենքդ եղբայրներ էք:» Արդիւնց ամենուն բաղձալ մեծութեան կամ իշխանութեան նման Հեթանոսաց տրքայից. Իւր աջ եւ ձախ կողմը բաղմիլ բաղձացողներուն խոստացաւ միայն ըմպել տալ իւր չարչարանաց գաւաթէն, եւ մասնակից ընել իւր արիւնալից մկրտութեանն:

(4) Վերջապէս, լցուց մարդոյս բնական պիտոյքը իբրեւ մեղանշական հետք: Ամէն կրօն կը վկայէ թէ բարեպաշտ մտքերն անձկացած են իւրեանց խղճմտանքէն բեռ մը նետել ճգնուածութիւններով, զոհերով կամ ընծաներով: Գիտեմ թէ այժմ կը կոխեմ այնպիսի տեղ մը որ կրնայ զիս հակաճառու-

Թեան տանիլ, և աստի պէտք է զգոյշ լինիմ: Սակայն կը կարծեմ թէ ամեն ոք որ կընթեռնու Սւետարաններն, պէտք է խոստովանի թէ Քրիստոնէական պատմութիւնն և Քրիստոնէական հաւատն կը յանգին զոհագործութեան: Չեմ ուզեր տրամաբանել սորա վրայ, մտադիւր կընդունիմ նորա խորին գաղտնիքն, եւ զայն բացատրելու մեծ դժուարութիւնն. միայն կը հաստատեմ, եւ կը հաստատեմ առանց հակասութեան երկիւղի թէ Քրիստոս ինքզինք ներկայացոյց աշխարհի եւ իւր աշակերտք ևս զինքն ներկայացուցին աշխարհի իբր այնպիսի Ոմն որ չարչարեցաւ վասն մեղաց այն սեռին զոր իւրն ըրած էր, թէ նախապէս սերտիւ կապակցեց զանոնք իւր հետ, և յետոյ մինչ ցմրուր խմեց այն բաժակը զոր պատրաստեր էին նոցա մեղքերն: Նա եկաւ մարդկային սեռին մէջ մտաւ որպէսզի կալող լինի կրեւ այն անէծքը զոր մեղքը

ձգած էր անոնց մէջ: Եւ զիտեմ, արդարեւ, թէ կան ոմանք, որոց դժուարութեանց և խղճին համար խորին յարգանք կըգամ, որք ընդունելով հանդերձ թէ Քրիստոնէութեան կը պարտին մարդկային կենաց եւ մարդկային գաղափարաց բարձրացումն, ազնուացումն, եւ մաքրութիւնն, կըսեն տակաւին թէ կրնան ընդունիլ Քրիստոնէութեան ամեն մասերն, ի բաց առեալ միայն քաւութեան եւ զոհի վարդապետութիւնը: Կը կարծեն թէ սոյն վարդապետութիւն նախատինք կը բերէ Աստուծոյ ողորմութեան և սիրոյ, եւ կը տարակուսին իսկ թէ արդեօք մեզ նման տկար էակաց մեղքերն կրնան երբեք այնքան փնասակար լինել նորա մեծափառութեան որ այսպիսի միջամտութիւն կամ այսպիսի ահագին գին մը վճարել հարկ լինի: Կըսեմ թէ կը յարգեմ նոցա խիղճը, քանզի կը հաւատամ թէ անոնց մէջ կան այնպի-

սիք որք մաքուր կեանք և սիրող սըր-
տեր ունին, բայց նոյն ատենն բոլո-
րովին աներկբայ եմ թէ ոչինչ կայ
Քրիստոնէութեան մէջ որ այսքան ընդ-
հանուր կերպիւ արժանացած լինի
մարդկային սեռի ընդունելութեան։
Եւ տարակոյս չկայ թէ նորա ար-
դիւնքն է նախ՝ մեզ աւելի խորին
զգացում տալ մեզաց վրայ, և երկ-
րորդապէս բարձրացնել մեր գաղա-
փարն Աստուծոյ սիրոյն վրայ։ Գրեթէ
մեզաց թողութեան ամէն ուրիշ դրու-
թիւն կը նպաստէ մեզքը թեթեւցնե-
լու։ Եթէ ապաշխարութիւնը դիւրին
լինի, մեզքը չլինար շատ ծանր բան
մը եղած լինել։ Գրեթէ կրօնի բոլոր
ուրիշ դրութիւնք սոսկում մը գոյա-
ցուցած են Տիեզերաց Գերագոյն իշ-
խանին նկատմամբ։ Զարմանալի է նաև
որ բոլոր անցեալ ժամանակաց կրօն-
ներն անքաւելի հռչակած են մեծ
մեղքերն, եւ մինչեւ իսկ արտասուա-
լից եւ տառապագին ապաշխարու-

թեան տեղի թողած չեն։ Բայց Քրիս-
տոսի քաւարար սիրոյն վրայ եղած
Քրիստոնէական հաւատքն ամէն բանէ
աւելի նպաստած է մեզաց մթու-
թեան և վտանգի մասին խորագոյն
համոզում մը տալ մեզ, միևնոյն ա-
տենն վստահացուցած է մեզ թէ մե-
զաց համար ապաշխարութիւնն ան-
կարելի չէ, թէ զղումն և զղման ըն-
դունելութիւն հնարաւոր է, և վեր-
ջապէս, այդ քաւարար զոհն եղած է
միակ համոզիչ ապացոյցը թէ, հա-
կառակ այն ամեն ամպոց և մթու-
թեան որոցմով բնութիւնն և բնական
կրօնն պատած են զԱստուածութիւնն,
կայ տակաւին սիրող Սիրտ մը յեր-
կինս, եւ թէ աներկբայ և որդեա-
կան վստահութեամբ կարող եմք Աս-
տուծոյ Հայրութեանն յանձնել մեր
անտէրունջ հոգիներն։ Եւ այսպէս ի-
րողութիւն մ'է սա, զոր ոչինչ կարող է
ջնջել, թէ Քրիստոսի խաչն, իւր բո-
լոր գաղանօք եւ խորին մթու-

թեամբն, Նորա հիասքանչ պատմութեան ըրոր ուրիշ պարագաներէն աւելի, գրաւած է մարդկային սըրտերն, և գոհացուցած է մարդկային բաղձանքներն :

Դ. Անցնիմք այժմ տեսնել թէ Քրիստոսի ուսուցումը ի՞նչ ընդունելութիւն գտաւ աշխարհիս մէջ: Այս մասին արդէն այլք չատ ինչ գրած են: Նախ, նկատողութեան արժանի է նորա տարածման եղանակն: Զօրութեամբ չտարածուեցաւ, նման այլ կրօնից, ոչ ալ քաղաքային յեղափոխութիւն մ'էր այն, նման Պուտտայականութեան, որ մեծ ապստամբութիւն մ'էր ընդ դէմ Պրահմիններու դասակարգութեան դրութեան, բերելով նաեւ տեսակ մը բարեկարգութիւն նոցա աստուածաբանական եւ փիլիսոփայական տեսութեանց: Քրիստոս պատուէր տուաւ իւր հետեւողաց չխառնուիլ ո՛չ Հրէից և ո՛չ հեթանոսաց քաղաքային խնդրոց, և զօրութեան

մասին եւս որոշակի բանիւք ըսաւ անոնց, թէ « Ամենեքեան՝ որ սուր առնուցուն սրով անկանիցին: » Իրօք՝ Քրիստոսի հաւատոյն տարածման եղանակն այնքան պարզ էր որքան երբեք կրնար երեւակայութիւլ, սոսկապէս հոչակում մ'էր այն թէ Քրիստոս է իշխան և Փրկիչ աշխարհիս: Առաքեալք քարոզեցին Աստուծոյ թագաւորութիւնն, հրաւիրեցին զմարդիկ գալ եւ մտնել անոր մէջ, յայտարարեցին թէ Քրիստոս էր նորա թագաւորն, պահանջեցին Նորա հպատակներէն հնազանդիլ նմա, եւ խոստացան անոնց սրտի խաղաղութիւն աստ, և երջանկութիւն ի հանդերձելումն ի տան Նորա: Իմ այժմեան ձեռնարկութեանս համար բնաւ տարբերութիւն չըներ, եթէ ընդունուի կամ ո՛չ, թէ այս քարոզութեանց հետ հրաչքներ ալ միացած էին: Եթէ ընդունուի, խնդիրը լուծուած է, իսկ եթէ չընդունուի, յայնժամ միայն այս

ունիմ՝ ըսեւ թէ արդիւնքն ևս առաւել հրաշալի է ճիշդ այդ պատճառաւ: Եթէ ոչ այլ ինչ կար բայց միայն պարզ քարոզութիւն մը Քրիստոսի, եթէ մարդիկ պատմեցին միայն Հրեայ հիւսի մը կեանքը, պատմեցին Նորա մահը, յայտարարեցին զՆա իբր նոցա թագաւորն, կանգնեցին Նորա խաչն իբր նոցա յոյսն, եւ պահանջեցին հպատակիլ Նա իբր Աստուծոյ, եւ եթէ այդպիսի քարոզութեամբ, յերուսաղէմ և ՚ի Հռովմ, յԱթէնս եւ ՚ի Կորնթոս, յԵփեսոս և ՚ի Փիլիպպէ, ՚ի Զմիւռնիա, յԱնտիոք եւ յԱղեքսանդրիա, այնպիսի ժամանակ մը երբ արուեստք, գիտութիւն, քաղաքակրթութիւն և փիլիսոփայութիւն ամեն ժամանակէ աւելի զարգացած էին, եթէ յայնժամ եւ այդպիսի երկրաց մէջ միայն մէկ սերնդեան մը ժամանակամիջոցին մէջ, հազարաւորք և հարիւր հազարաւորք, ամեն հասակէ և ամեն դասէ, առաջի Քրիստոսի

խոնարհեցուցին իրենց գլուխներն եւ նուիրեցին Նա իրենց սրտերն՝ կը հարցնեմ թէ ի՞նչ էր այն որ այսօրինակ մոգական զօրութիւն մը տուաւ «քարոզութեան յիմարութեանն»: Կը պատասխանեմ, ճշմարտութեան զօրութիւնն էր. եւ կը հարցնեմ դարձեալ, երբեք տրուած է ուրիշ պատասխան մը:

Քրիստոնէութեան յառաջագիմութիւնն հեթանոսութեան ամեն հզօր վայրերուն մէջ շուտով զարթոյց աշխարհի կառավարչաց նախանձն: Աւելորդ է երկարօրէն նկարագրել այն անգթութիւններ որոցմով հալածուեցան Քրիստոնէութեան նուիրողք: Զիւթով շաղախեալ հանդերձներ կը հազցնէին անոնց և յետոյ կը վառէին զանոնք իբր կենդանի ջահեր, որպէս զի զարհուրելի պայծառութիւն մը յաւերուն Կայսեր խրախճանաց: Կը խաչէին զանոնք գլխիվայր: Կը նետէին զանոնք վայրագ գաղանաց առջեւ:

Մարդոյս սիրտը կը մորմոքի երբ կը պատմուի անոնց չարչարանքն, եւ մարդ կը սոսկայ մանաւանդ զանոնք տանջողներու կատաղութեան վրայ։ Բայց ոչինչ կասեցուց Քրիստոնէութեան յառաջադիմութիւնն։ Ամեն մարդկային զօրութիւն գործածուեցաւ։ Ամեն միջոց փորձուեցաւ, բայց ոչ ճարտարութիւնն և ոչ զօրութիւնն չափ մը ունեցան։ Հոսանքը կընթանար դէպ յառաջ՝ մինչեւ գետ եղաւ, գետը տարածուեցաւ՝ մինչեւ հեղեղ եղաւ։ Երեք դարուց կարճ միջոցին մէջ, Եւրոպա, Ասիա և Ափրիկէ, ցոր վայր հասեր էր քաղաքակրթութիւնն, ընդունեցին զինքն իբր իւրեանց Տէրն, և մտան նորա դրօշին ներքեւ։ Սուր մը չբարձրացաւ ինպատակ նորա, թէպէտ բիւրաւորը յանձն առեր էին մեռնիլ յաւէտ քան ուրանալ զինքն։ Եւ ահա յայնժամ հեթանոսական պատգամք լուեցին, հեթանոսական սեղանը ամայացան, հեթանո-

սական փիլիսոփայք Քրիստոնեայ դարձան։ Քրիստոնեայ երէցք կը պաշտօնավարէին այն տեղեաց մէջ ուր հեթանոս քուրմեր զոհագործեր էին, Քրիստոնեայ ատենաբանք կանգնեցան հեթանոս փաստաբանից տեղն, Քրիստոնեայ դատաւորք արդարութեան վճիռներն արձակեցին Պրետորներու եւ հիւպատոսներու գահոյից վրայ, Քրիստոնեայ Կայսր մը բազմեցաւ կեսարներու գահին վրայ։ Դեռ եւս այնպէս է, քաղաքակրթեալ աշխարհի ստուար մարմինը դեռ կը պահէ այն օրէնքներն, սովորութիւններն եւ բարոյականն, որք իրօք գծուած են Յիսուս Քրիստոսի ուսուցումէն, և կը դաւանի թէ անոնցմով կառաջնորդուի։

(1) Ըսուած է թէ Քրիստոնէութեան տարածումը գէթ մասամբ մը սոսկ մարդկային և հասարակ կարգի պատճառներէ յառաջ եկած է, ըսուած է օրինակի համար, թէ հեթա-

նոս կայսերութեան քաղաքակրթութիւնն հնացեալ էր, թէ ընկերական կեանքն ապականեալ էր, թէ նոյն իսկ աշխարհ խոնջեալ էր իւր իսկ ամբարշտութեամբն: Ճշմարիտ է, սակայն Օգոստեան դարուն մէջ էր որ Քրիստոս ապրած և ուսուցած էր, և այդ դարն վաղեմի արուեստից, դըպրութեան, կատարելութեան եւ փիլիսոփայութեան վերջին աստիճանին հասեր էր: Փիլիսոփայութիւնը, որ մեր միակ ապաստանարանը պիտի լինի եթէ զրկուիմք մեր հաւատքէն, արդէն մատուցած էր զոր ինչ կարող էր մատուցանել: Բարոյագիտութիւնը իւր լաւագոյն գործը կատարած էր: Սոկրատէս, Պլատոն, Արիստոտել, Եպիկտետոս, Սենեկա ըրած էին ինչ որ հնար էր ընել տրամաբանութեամբ եւ բարոյական ուսուցմամբ, որպէս զի հրաժարեցնեն զմարդիկ մոլութենէ, և վարժեցնեն զանոնք առաքինութեան: Եւ այդ ամեն ջանքերէ

յետոյ՝ տակաւին երկիրս դժոխոց կերպարանն առած էր: Անտարակոյս մարդիկ յոգնած էին այս վիճակէ, և առաւել յօժարութեամբ ունկն տուին նմա որ խոստացաւ հանգիստ յոգնածներու: Ո՛չ ապաքէն իմաստութեան եւ յատուկ դիտաւորութեան նշան է այս որ դարմանը կը մատուցուի ճիշդ այն պահուն երբ ամեն ժամանակէ աւելի պէտք կայ, և երբ պէտքը ամեն ժամանակէ աւելի կզգացուի:

(2) Ըսուած է, թէ աշխարհս յայնժամ իւր յետին ծայր դժգոհ անհանդարտութեան և անհանգստութեան մէջ, կը դառնար յաջ և յահեակ յագուրդ գտնելու համար, և թէ այսպէս մոռալիւր մատոյց զիւր ականջ մնապաշտականին եւ գերբնականին: Կրնայ այսպէս եղած լինել: Կերեւի թէ աշխարհ իւր բոլոր հաւատքը ըրած էր, և անհաւատը դիւրաւ կը լինի դիւրահաւատ: Բայց չեմ կրնար

ամենեւին բանաւոր համարիլ այդ եղ-
րակացութիւնն թէ փիլիսոփայական
սկեպտիկեանութեան և անսանձ ցո-
փութեան դար մը, մինչեւ իսկ եթէ
միացուցած լինի սոցա հետ հրաշալ-
եաց նպաստաւոր արամադրութիւն
մը, երբեք պիտի հակամիտի ընդու-
նիլ Քրիստոնէութեան յաւակնու-
թիւններն առանց խնամոտ քննողու-
թեան, երբ Քրիստոնէութիւնը ունէր
իւր հետ ամենախիստ բարոյականու-
թեան պահանջներ: Փոխան աշխար-
հի փիլիսոփայութեան՝ կառաջարկէր
պարզ հաւատք, փոխան նորա ցոփու-
թեան՝ խստագոյն անձնուրացութիւն,
և այս կեանքիս մէջ ոչ այլ ինչ կը
խոստանար այլ անարգանք և չարչա-
րանք, և շատ հաւանօրէն մարտիրո-
սութիւն:

(3) Ըսուած է դարձեալ, թէ Նախ-
նական եկեղեցւոյ աննման կազմա-
կերպութիւնն զայն ամրակուռ փա-
ղանգ մը ըրաւ, ապահովաբար իր

ճամբան բանալու մոլեգնագոյն թըշ-
նամեաց կարգերու մէջէն: Յոյժ ճըշ-
մարիտ: Նախնական եկեղեցւոյ տըն-
տեսութիւնը ամեն քաղաքի եւ ար-
ուարձանի մէջ ունեցած իւր տեսուչ-
ներով, երէցներով, սարկաւազներ-
ով, իւր պինդ և անբեկանելի միու-
թեամբ ընդ այն ամենայն աշխարհ
զոր շահած էր և կը շահէր, էր ան-
տարակոյս տեսակ մը կազմակերպու-
թիւն, տեսակ մը գաղտնի ընկերու-
թիւն, եթէ կուզէք այնպէս յորջոր-
ջել զայն, որ իւր հաւատքը պահպա-
նելու եւ զայն տարածելու համար
հնարաւոր եղած լաւագոյն գործին
կը ներկայացնէր: Ո՛չ ապաքէն Նորա
հիմնադրին գերմարդկային իմաստու-
թեան նշանն է այս, թէ Նա ոչ միայն
ուսոյց կենաց մեծ դաղանիքն, այլ
նաեւ դտաւ զայն միջոց որով այդ
դաղանիք պիտի պահպանուէր և պի-
տի աւանդուէր մարդոց:

Աստ պէտք է պահ մը ինկատ

առնում այն ծանրագոյն խնդրոց մին
որ շատ մտաց մէջ կը ծագի Քրիստո-
նէութեան յառաջադիմութեան նը-
կատմամբ: Ընդունելով թէ ՚ի սկզբան
մեծ երազութեամբ տարածուեցաւ
այն, ընդէ՞ր դադար առած է վերջն:
Եթէ սա է մարդկային վայերու ճըշ-
մարիտ դարմանն, եթէ սա է որ ճըշ-
մարտապէս պիտի մղէ զմարդիկ յա-
ռաքինութիւն եւ ՚ի բարոյականու-
թիւն, ընդէ՞ր նորա Աստուածային
Հեղինակը, եթէ Աստուածային է
նա, այնպէս չանօրինեց որ իսկոյն ա-
մենուրեք մտնէր այն, եւ ոչ ուրեք
անյաշող ելնէր: Կարծեմ թէ Քրիստոսի
հաւատոյն հետ կապակցեալ մեծա-
գոյն գաղտնիքներէն մին է այս: Լորտ
Հէրպէրթ, թերեւս անցեալ դարու
աստուածեաններու ամենէն նշանա-
ւորն, յառաջ բերաւ զայս առար-
կութիւն Քրիստոնէական հաւատոյ
դէմ, եւ մինչ ցայժմ մեծ գծուարու-
թիւն մեղած է սա թէ հաւատացեալ

թէ երկբայոյ հոգւոց: Մեք բնակա-
նաբար կը խորհիմք թէ կրօնմը որոյ
նպատակն է փրկել զամենայն մարդիկ՝
պէտք է ծանօթ լինի ամեն մարդկան:
Կուզեմ այս մասին սակաւ ինչ խօսիլ
աստ, բայց չեմ յաւակնիր բոլոր գաղտ-
նիքն պարզել իմ մի քանի համառօտ
դիտողութեամբքս: Յաւիտենական
Աստուծոյ գործոց եւ Աստուծոյ կամաց
բոլոր գաղտնիքն կարող չեմ պարզել:
Միայն պիտի յիշեցնեմ ձեզ նախ, թէ
սա վերջապէս մէկ օրինակն է միայն
այն ընդհանուր օրինաց ներդործու-
թեան որ թուի թէ կը տիրէ արար-
չութեան մէջ, նախախնամութեան մէջ
եւ շնորհաց մէջ: Որոշակի կերեւի թէ
Աստուածային գործողութեան սկզբ-
բունքն այս է՝ որ ամեն ինչ ՚ի կատա-
րելութիւն հասնի հաստատուն եւ
աստիճանական յառաջադիմութեամբ
եւ աճմամբ: Այսպէս մարդկային սե-
ռի մանկութիւնը արշալուսական ա-
ղօտ լուսոյ մը մէջ էր միայն, յետոյ

հասաւ այդուն նորածագ լոյսը նահապետաց եւ մարգարէից դարուց մէջ, մինչեւ որ տուընջեան բոցավառ լոյսը ծագեց յաշխարհիս Յիսուսի Բերիստոսի գալստեամբ: Աստիճանական գործողութեան միեւնոյն տեսակաւն, այդ արշալոյսն տարածեց զիւր պայծառութիւն 'ի բարձուստ մէկ երկրէ 'ի միւսն: Ո՛րչափ որ զարմանալի է թէ Զինաստան, Հնդկաստան եւ Կեդրոնական Ափրիկէ դեռ տեսած չեն զայն, ճիշդ նոյնչափ զարմանալի է որ մարդկային անցեալ պատմութեան հազարաւոր տարեաց մէջ, ամբողջ մարդկային սեռն, ի բաց առեալ առ առաւելն անոր շատ փոքր մի մասն, ոչինչ գիտէին Քրիստոսի՝ և մինչեւ իսկ Աստուծոյ վրայ: Մարդկութիւնն մանկութիւն մը ունի, ինչպէս որ տիեզերքն եւս ունի մանկութիւն. եւ կրնամք հաստատապէս հաւատալ թէ ինչպէս որ մարդոյս բնակութեան համար այս երկիրս պատ-

րաստուեցաւ անցեալ անհամար դարուց համար, նոյնպէս նաեւ կրնայ պատրաստութիւն կատարուած լինել Քրիստոսի գալստեան համար, եւ պատրաստութիւն նորա գալստեան գիտութեանը համար:

Քրիստոնէութիւնը պիտի յառաջադիմէ բարոյական միջոցներով եւ ոչ թէ մեքենական: Քրիստոս խմոր մը թողուց յաշխարհիս, որ ներգործէ և խմորէ զմարդկային սեռն: Մեք ընդհակառակն հակամէտ ենք ակընկալելու որ նա գործէ մոգական իմն զօրութեամբ, եւ ոչ թէ իւր բարոյական ազդեցութեամբ: Արդ, Տէրն մեր երբեք այսպէս չգործեց երկրիս վրայ: Եթէ իւր հրաշիւք բնութեան վրայ ներգործեց մեքենական զօրութեամբ, չգործեց երբեք այսպիսի զօրութիւն մը մարդկային կամաց վրայ, ոչ ալ իւր Աւետարանն այժմ այսպէս կը գործէ յաշխարհիս: Ինքն աղ երկրի անուանեց զիւր եկեղեցի. բայց նոյն

ատեն զգուշացուց որ մի գուցէ աղը կօրուսանէ իւր համը: Ըսաւ թէ մանանեխի հատ մ'էր այն, որ պէտք է մեծնայ, լինի ծառ մը և լցունէ զերկիրն. բայց չըսաւ թէ պիտի չլինին սառնամանիք եւ փոթորիկք՝ կարող նորա աճումը սաստելու, նորա տերեւներն թառամեցնելու կամ նորա ճիւղերն հերձանելու: Առաքեալք ինքեանք գիտէին թէ Աւետարանի գանձը հողէ անօթներու մէջ պահեալ էր, եւ երբ անօթը փլասուէր գանձը չէր կրնար ապահովաբար մատուցուիլ նովաւ: Շատ բնական է ակընկալել որ զօրեղ դարման մը անմիջական բուժումն արտադրէ: Բայց փորձառութիւնը մեզ չարունակաբար կ'ուսուցանէ թէ կան խորարմատ հիւանդութիւնք եւ ախտաժէտ կազմութիւնք որ չեն կարող արագաբար կամ կատարելապէս բուժուիլ: Բնականաբար կակընկալեմք որ Քրիստոնէութեան ճշմարիտ ազդեցութիւնն կրող ամեն

մարդ կատարեալ լինի. կակընկալեմք որ Քրիստոնէացեալ ընկերութիւնն ցոյց չտայ բնաւ թերութիւն: Բայց ինչ որ իրականութեան մէջ կը գըտնեմք սա է որ թէ ժողովուրդք եւ թէ անհատք կրնան ստանալ նոր սկզբունք մը, որ աստիճանաբար կը բարձրացնէ զանոնք, թէ նոքա կընդունին նոր կեանք մը, որ թէպէտ մերթ ցոյց կուտայ զինքն աշխոյժ գործունէութեամբ, բայց մերթ կը լինի նաեւ թոյլ եւ տկար: Եթէ 'ի հաշիւ առնումք այս բաներն, յայնժամ ոչ ինչ պիտի վարանեցնէ մեր հաւատքը, երբ տեսնեմք Աւետարանի յամրընթաց յառաջադիմութիւնն աշխարհիս մէջ: Ի սկզբան Քրիստոնէութիւնը բարոյական կռիւ մը ունեցաւ հեթանոսութեան հետ: Վերջապէս բնաջինջ ըրաւ զայդ հեթանոսութիւն, մինչ իրեն որդեգրեց այն աւելի ողջամիտ փիլիսոփայութիւնն որ ապրեր էր հեթանոսութեան մէջ:

Յաճախ ջանքեր եղան որ իրարու հետ հաշտեցնեն զսոյն փիլիսոփայութիւն եւ զՔրիստոնէութիւն: Ի մի ձուլուեցան Քրիստոնէական ճշմարտութիւնն եւ փիլիսոփայութիւնն, բայց փիլիսոփայութիւնը ոչ թէ ամենամաքուր եւ ամենաբարձր տեսակէն էր, բայց հեթանոսական եւ ապականիչ տեսակէն: Աստի էր որ ծագեցան հերետիկոսութեան այն այլանդակ ձեւերն որոց կը պատահիմք կանխագոյն դարուց մէջ: Բարբարոսաց աշխարհակալութիւններէն յետոյ, յիրաւի Քրիստոնէութիւնն գերի ըրաւ իւր վայրագ գերեվարներն: Նոքա որ կոխոտեր էին զկայսերականն Հռովմ, խոնարհեցուցին զիւրեանց գլուխ առաջը Նորա զոր խաչեր էին Հռովմէական կուսակալք, եւ հալածեր էին Հռովմէական կայսերք: Յայնժամ նոր մաքառում մը յառաջ եկաւ ընդ մէջ բարբարոսութեան եւ հաւատոյ, Հաւատքը աստիճանաբար ընկճեց զբար-

բարոսութիւնն, բայց բարբարոսութիւնն դեռ եւս կը մթագնէր զհաւատն: Եւ կարծեմ թէ յաճախ կը մոռանամք թէ ինչպէս բոլոր Միջին Դարուց մէջ, զորս ընդհանրապէս արհամարհանօք կը նկատեմք, անընդհատ կերպիւ յառաջ կը տարուէր Աւետարանին եւ եկեղեցւոյ առաքելութեան մեծ գործը սոյն բարբարոս ազգաց մէջ: Նոյնչափ գոլուարին էր բերել 'ի հաւատոս վայրագ պարոններն եւ բիրտ գեղջուկներն որչափ այն հեթանոսներն զորս առաքեալք համոզեցին նախնագոյն դարուց մէջ:

Վերջապէս 'ի նկատ առնելով ամբողջութիւնը՝ շարունակական յառաջագիմութիւն եղած է, 'ի սկզբան անշուշտ մեծագոյնն, բայց երբեք կասած չէ բոլորովին, Արեւելեան եկեղեցեաց մէջ այլ եւ այլ հերետիկոսութեանց պատճառաւ անման դադարման ատենն՝ տակաւին յառաջագիմութիւն կար յարեւմուտս, Գեր-

մանաց, Սլավաց և Սքանտինաւեանց մէջ. և այժմ իոկ կայ յառաջադիմութիւն Քրիստոնեայ գաղթականաց նոր երկրաց վրայ տարածութեամբն եւ մեզ նոր ծանօթացող հեթանոս ցեղերու եկեղեցւոյ հաւատոյն բերութեամբն: Եթէ հրաշխւք չէ՛ որ աշխարհ պիտի բերուի ՚ի Քրիստոնէութիւն, չենք կրնար ասկէ աւելի ապացոյց փնտռել Քրիստոսի ուսուցման յաղթահարող զօրութեանն համար:

Ե. Եւ այժմ տեսնեմք թէ ի՞նչ եղաւ Քրիստոսի ուսուցման արդիւնքն անոնց վրայ որք ուսան իրմէ եւ անոնց միջոցաւ առ հասարակ բոլոր աշխարհի վրայ: Յոյց տուի թէ փիլիսոփայութիւն անյաջող ելաւ. յաջողեցաւ Քրիստոնէութիւնն: Երբ ՚ի նկատ առնումք մարդկային բնութիւնը որոյ վրայ պիտի գործէր Քրիստոնէութիւնն, եւ այն նախնական պայմանն թէ մարդ ոչ թէ մոգական իմն զօրութեամբ գերեվարուելով եւ իւր

բարոյական պատասխանատուութիւն կորուսանելով էր որ պիտի ներգործուէր յայնմանէ, պիտի տեսնեմք յայնժամ թէ Քրիստոնէական կրօնն յաջողած է անհամեմատ կերպիւ առաւել քան զայլ ամենայն մարդկային միջոց եւ ձեռնարկ:

Ձեռք առնումք մեծ եւ ծանուցեալ իրողութիւններ: Խոստովանուած է թէ ընդ Քրիստոնէական ազգեցութեամբ ուսերամարտկային խաղերն խափանուեցան, եւ բանտարկեալներն վայրի գազանաց առջեւ նետելու սովորութիւնը վերցաւ: Անկարելի է ժխտել թէ ցոփութեան յոռեգոյն ձեւերն, որք ոչ թէ միայն կը թոյլատրուէին ի Յոյնս և ի Հռովմ, այլեւ յայտնապէս կը գործուէին նոցա դիւցազուններէ. կը վերագրուէին իրենց աստուածութեանց, և կը հռչակուէին նոցա բանաստեղծից տողերուն մէջ. ընդհանրական կերպիւ դատապարտուած են ընդ ամենայն Քրիստոնեայ

երկիրս, և չեն համարձակիր իրենց գլուխն ցոյց տալ արգի ընկերութեան ամենէն ապականեալ կեդրոններուն մէջ իսկ: Կանանց մատուցուած յարգանքն ամեն պատճառէ աւելի վերագրելի է այն պատուոյն զոր մեր հաւատոյն Մեծ Հիմնադիրն մատուց այն կանանց որք կոպասաւորէին Նմա, Նմանապէս նաեւ այն որդիական մեծարանաց զոր ցոյց տուաւ առմայրիւր: Զարդիս Եւրոպիոյ մէջ տիրող ամուսնական օրէնքներն ոչ հեթանոսական են և ոչ մինչեւ իսկ հրէական, այլ առաւելապէս Գրիստոնէական:

Ինչ որ Գրիստոս խօսեցաւ ամուսնութեան և արձակման նկատմամբ՝ Եկեղեցւոյ սկզբունքներն եղան, և առաջին Գրիստոնեայ իշխանք այդ սկզբունքներէն յօրինեցին կայսերութեան օրէնքներն: Ահա այսպէս մեր ընտանեկան բարոյականը կը կառավարուի մէկ մարդոյ մը շրթունքէն ելած քանի մը խօսքերովն: Հիւանդաց և վիրաւո-

րելոց պատասպարաններու գոյութիւնը բոլորովին կը պարտիմք նախնի Գրիստոնէական Եկեղեցւոյ մարդասիրութեանն: Պատերազմի արհաւիրաց ամբումը և գերեցոյց լաւագոյն վիճակն հաւատարապէս արդիւնք են Գրիստոնէական ազդեցութեան: Բաղդատեմք, օրինակի համար, հեթանոս աշխարհակալաց ամենէն մարդասիրին վարմունքը որ և է նշանաւոր Գրիստոնեայ զօրավարի մը վարմանց հետ: Հնոց մէջ ոչ ոք քան զՏիտոս առաւել հռչակեալ է իւր մարդասիրութեան համար, սակայն երբ Տիտոս առաւ զԵրուսաղէմ, քաղաքը արիւնքապէս պաշտպանողներէն հազարաւորներն ի խաչ հանեց, և պատմաբանը կը պատմէ մեղ թէ «խաչեր կը պակսէին մարմնոց համար և տեղ կը պակսէր խաչերը կանգնելու համար» երբ Կուստաւոս Ատուրկոս առաւ քաղաք մը, այնքան խնամ տարաւ նորա բնակչաց կենացն համար որ կը պատ-

մուի թէ անոնցմէ մէկուն իսկ գլխուն
չարիք մը չհասաւ : Ծրանքոյ-գերմա-
նական՝ ում ականատես եղանք վեր-
ջերս, Գերման բանակն մտաւ 'ի Փա-
րիզ, մուկդին կռիւներէ և երկարա-
տեւ պաշարումներէ յետոյ, սակայն
քաղաքը մտնելնէն վերջը յաղթողնե-
րուն առաջին խորհուրդն սպաննել
կտամ չարչարել չեղաւ, այլ կերակրել
քաղաքին սովալլուկ բնակիչներն, նոյն
իսկ յաղթող բանակն իւր ուտեստի
ռոճիկն մատուցանելով՝ կերակուր
հայթայթելու համար այն թշնամեաց
ոչք առանց ագոր թերեւս նօթու-
թենէ պիտի կորնչէին : Իսկ գա-
լով արդի պատերազմաց գերեւանե-
րուն, վիրաւորք և հիւանդք կը խնամ-
ուին վիրաբուժներէ, և կ'դարմանուին
անոնց իսկ հիւանդանոցաց մէջ ընդ-
դէմորոց կռուեր էին, և ընդդէմորոց
կարելի է ապրելով դեռ կռուին (*):

(*) Վերջին Հասարակուրդին ժամա-
նակ ի Փարիզ տեղի ունեցած զարհուրե-

Մարդկային կեանքի համար նկատում
ունենալն բարձր քաղաքակրթու թեան
ճշմարտագոյն փորձն լինել համարուած
է մարդասէրներէ. և վստահաբար կը-
սեմ թէ Քրիստոնէական ուսուցման

լի տեսարանք հակասական կը թուին պա-
տերազմի մէջ գթութեան նկատմամբ մեր
ըսածներուն : Բայց պէտք է յիշեմք թէ
ութառն տարի յառաջ Գաղիա թօթափեց
զիւր Քրիստոնէութիւն, եւ Անատոուա-
ծութիւնն ըրաւ զիւր հաւատոյ հանդա-
նակ, թէ վերջին յիսուն ամաց մէջ
միայն յամրաբար եւ տառապանօք սկսած
է վերստին իւր հաւատքին դառնալ, թէ
Փարիզ Եւրոպոյ անհաւատութեան կեդ-
րոնն եղած էր : Թէ այսպէս նորա բնակիչ-
ներէն ստուար մաս մը ամենայնիւ առանց
կրօնի մեծցած է : Թէ ըստ բանի Գաղիոյ
բարեկամ ականատեսի մը «Փարիզի ժո-
ղովուրդն ոչ Աստուծոյ կը հաւատայ եւ
ոչ մարդու» կամ ըստ բանի այլոյ ու-
րումն «Հասարակուրդք ոչ զԱստուած կը
ճանաչեն, ոչ մարդ, ոչ հաւատք ոչ յոյս
ոչ այլ ինչ բայց եթէ լաւագոյն վարձ եւ

ազգեցութենէն և Քրիստոնէական համակրութեան ներգործութենէն յառաջ եկած է այն:

Դառնամբ գերութեան խնդրոյն: Ոմանք առարկած են թէ Ս. Գրոց մէջ գերութիւնը ուղղապէս դատա-

առաւել զուարճութիւն» թէ այդ աւուրց զարհուրելի գործերն կատարող գլխաւոր անձինք ոչ թէ միայն կատէին զՔրիստոնէութիւն այլեւ սպաննեցին քահանայներն, միայն սա պատճառաւ որ սոքա Քրիստոսի պաշտօնեայք էին, եւ Անաստուածութիւնը ու նիւթապաշտութիւնը իրենց հայեցողութեանց հիմը հռչակեցին թէ քաղաքականութեան եւ թէ կեանքի մէջ: Մեզ համար զարմանալի բան մը չկայ, երբ կը տեսնեմք որ նոքա որ կամովին ի բաց թողած են զկրօն եւ զմարդկութիւն, զհաւատ յԱստուած եւ զհաւատ ի մարդ, առաւել կատորնանան քան զայնս որք տգէտ են ամենայնիւ ճշմարիտ սկզբանց: Քրիստոնէութեան ճիշդ մէջտեղը գտնուող անաստուածք հաւանօրէն յոռեգոյն պիտի լինին քան զհեթանոսս:

պարտուած չէ: Այժմ նիւթէս դուրս է խօսիլ Հին Կտակարանի վրայ, բայց տակաւին կրնամ անցողակի ըսել, թէ մինչ Մովսէս չէր կրնար չճանաչել զգերութիւնն իբր տիրող դրութիւն մը, տակաւին անոր նկատմամբ տուաւ օրէնքներ որք վերջին աստիճան կ'ամօքէին նորա դառնութիւններն, և հրեայ գերին կը դնէին այնպիսի բարոյական, ընկերական և հոգեւոր պայմանաց մէջ որք բոլորովին աննշման էին հեթանոս պետութեանց գերեաց պայմանաց: Գալով Աւետարանին, պէտք է յիշեմք անգամ մի ևս թէ Քրիստոս քաղաքային բարեկարգիչ մը չէր, ոչ ձեւապէս ընկերային բարեկարգիչ մը, և ոչ իսկ նախնական նապէս բարոյական բարեկարգիչ մը: Իւր պաշտօնն էր բարձրացնել մարդոց ողջոյն հոգեկան բնութիւնը. և զայս ըրաւ ընկերութեան մէջ ծաւալելով նոր կրօնական կամ հոգեկան սկզբունք մը: Սոյն պաշտաման նպա-

տակաց չէր յարմարեր իջնել ընկերային կենաց ամեն մանրամասնութեանց, ևս առաւել չէր յարմարեր կանոնաւորել քաղաքային օրէնսդրութիւններ: Այսպէս, նա երբեք չդատապարտեր պատերազմը, ոչ ալ կայսերական բռնապետութիւնը և ոչ իսկ Հրէից քաղաքական բաժանումներն: Գրեթէ անտարակուսելի է թէ ստուար գերի ժողովրդեան մը յանկարծ ազատագրութիւնն երբեք ըզձալի չէ: Եւ եթէ նախկին Քրիստոնէայք քարոզած լինէին ընդդէմ խորարմատ ընկերային դրութեանց, դիւրաւ պիտի յառաջ բերէին քաղաքային մեծ խառնաշփոթութիւններ, և վերջապէս առաւել քան երբեք անհանդուրժելի պիտի կացուցանէին անոնց վիճակը որոց բարիք ընել կը բաղձային: Բայց Քրիստոսի ուսուցման սկզբունքներն ուղղակի հակառակ են գերութեան, և այն սկզբանց յառաջագիմութիւնն անայլայլաբար նպաստեցին նախ ամուրեւու

զայն, և յետոյ բոլորովին ջնջելու: Բոլոր մարդոց եղբայրութեան սկզբունքը, այն սկզբունքն թէ ամենքն նոյն առնչութիւնն ունին Աստուծոյ և Քրիստոսի հետ, թէ ոչ հրեայ կայ, ոչ Յոյն, ոչ արու ոչ էգ, ոչ գերի ոչ ազատ. այլ ամենքն մի են ի Քրիստոս Քրիստոնէական ընդարձակ թագաւորութեան մէջ, այս սկզբան վրայ գործել հնար չէ առանց ջնջելու նուաստ գերութիւնը: Եւ իրողութիւնն ցոյց կուտայ թէ նոյն պէս եղած է: Ճշառաջ բերուած փոփոխութիւնը առտիճանական բայց ստոյգ էր: ՚ի սկզբան կրօնաւորք, մասնաւորաբար արևելեան կրօնաւորք, կը մերժէին սպասաւորուիլ գերիներէ: Յետոյ օտար երկիրներ աւետարանող քարոզիչք երբեք առիթ չէին կորուսաներ գերիներ ազատելու... Եկեղեցական օրէնսդրութիւնն կը յայտարարէր թէ գերին մարդ է, և ոչ թէ իր կամ արջառ. իբր կանոն կը

ւնէր թէ նա իւր կեանքին բուն տէրն է. և չկրնար վերցուիլ առանց հըրապարակային դատաստանի. ապաշխարանաց կ'ենթարկէր և հաղորդութենէ կը զրկէր այն տէրն որ իւր գերին յակամայս սպաննած լինելու յանցանքն գործածէր, ապաստատարաններ բացաւ անոնց համար որք իրենց տեարցանգթութեանէն կը փախչէին, գերեաց ազատագրութիւնն աստուածահաճոյ գործ մը լինել յայտարարեց: Ընտանեկան գերութեան ջնջումը միջնադարեան եկեղեցւոյ առաքելական գործունէութեան կարեւորագոյն պարտականութեանց մին էր (*)»

Յիրաւի տխրագգեցիկ է խորհելն թէ ինչպէս վերստին յերեւան ելաւ գերութեան ժանտախտը երբ Արեւմտեան Հնդկաստան և Ամերիկա զըտնուեցան, բայց տակաւին ճշմարիտ է

(*) Մաքլիրի «Պատմութիւն Քրիստոնէական Առաքելութեանց ի Միջին դարս եր. 417. Մաքսիլլան, 1865:

թէ Քրիստոնէութիւնը և Քրիստոնեայ առաքելութիւնք ի սկզբանէ մաքառած են ընդ այնմ, և այժմ, վերջապէս, կը թուի թէ տեղի կուտայ այն, և տարակոյս չկայ թէ ընդհուպ բոլորովին պիտի նուաճուի:

Ամեն կերպիւ Քրիստոնէութիւնը քաղաքակրթութեան ռահվիրայն եղած է, և ընկերային հանգստեան և խաղաղութեան պարզելիչն: Շատ ճշմարիտ է որ Քրիստոնեայ երկիրներէ ելնող բազում գաղթականք իւրեանց հաստատած նոր գաղթականութեանց ոչ հանգստութիւն, ոչ խաղաղութիւն եւ ոչ ալ քաղաքակրթութիւն չնորհած են, բայց ասոր պարզ պատճառն սա է որ նոքա Քրիստոնեայ երկիրներն թողած են առանց զՔրիստոնէութիւնն իրենց հետ տանելու: Յաճախ պատահած է յիրաւի որ նոքա միայն յաւեր դարձուցած են հեթանոս երկիրներ, և հարստահարած են հեթանոս ցեղեր, և Քրիստոնէութիւնը

Թիւնը անոնց ետեւէն երթալով՝ հարկադրուած է դարձեալ բառնալ այն չարիքներն զորս անոնց վրայ բերեր էին հաւատքէն ապստամբող Քրիստոնեայք։ Այսու հանդերձ կրնամք հրաւեր կարգալ ամենուն որ ցոյց տան եթէ կարող են, եզական երկիր մը ուր արդի ժամանակաց մէջ քաղաքակրթութիւնն տարածուած լինի և ուր քաղաքակրթութենէն յառաջ Քրիստոնէութիւնն մուտ գտած չ'լինի։ Եթէ ոք կարող է թող ժխտէ սա իրողութիւն թէ ուր որ Քրիստոնէութիւն լքուած է կամ՝ ի բաց թողեալ, անդ անոր տեղն իսկոյն ծնած են, որպէս՝ ի յեղափոխականն Գաղիա, անգլիոթիւն, ցոփութիւն և ընկերական վատթարացում։

Դարձեալ, Քրիստոնէութիւնն ընդ միշտ նպաստաւոր եղած է մտաց զարգացման, դպրութեան մշակման, և գիտութեան յառաջադիմութեան։ Անշուշտ շատ դիւրին բան է ելնել

ըսել թէ բազմիցս Քրիստոնէից մէջ ջանքեր եղած են գիտութեան յառաջադիմութիւնը ստատելու, և մանաւանդ յաճախ մեծ հաջողութիւններ յարուցանելու նորա անակընկալ գիւտերուն պատճառաւ։ Դիւրին է մատնանիշ ընել զԳալիլէոս, դիւրին է խօսիլ երկրաբանութեան բազդին վրայ ներկայ դարուս կանխագոյն աւուրց մէջ, և այն ընդունելութեան վրայ զոր Տարուինի գաղափարն գտած է զարդիս։ Գալիլէոսի համար սա կ'ըսեմք թէ բացարձակապէս կը մերժեմք զհաւատաքննութիւնն համարիլ իբր ներկայացուցիչ Քրիստոնէութեան։ Սակայն աւելորդ է ըսել նաեւ թէ կ'ընդունիմք որ բնականաբար վեհերոտ հաւատացեալք ոմանք երկիւղ ցոյց տան երբ իրենց այնպէս իմե երեւի թէ հաւատք և գիտութիւն կամ հաւատք և գրական քննադատութիւն կը հակառակին միմեանց։ Բայց պէտք է նայիլ անցեալ

պատմութեան վրայ և ըսել, նախ,
թէ արդեօք գիտութիւն և փիլիսո-
փայութիւն և գրականութիւն իւր-
եանց միակ ապաստանարանն դա-
րերով եկեղեցւոյ մէջ չգտա՞ն, մա-
նաւանդ նորա մայր եկեղեցեաց եւ
մենաստաններու նսեմ ստուերաց
մէջ: Երբ իրենցմէ զատ բոլոր աշ-
խարհ անուս և տգէտ էր, գիտու-
թիւնը կը ծաղկէր գպրոցական աստ-
ուածաբաններու մէջ, փիլիսոփայու-
թեան եւ մինչեւ իսկ բնագիտու-
թեան կը հետեւէին, որչափ կըր-
նային հետեւիլ յայնժամ, եկեղե-
ցականք և աստուածաբանք: Բո-
ճըր Պէյքընի անունը պանծալի հան-
դիսացած է իբր այնպիսի ոք, որ վան-
քի մը խորշին մէջ և միաբանի մը
զգեստին ներքեւ իւր հետազօտու-
թեամբք հասաւ այն աստիճան բար-
ձր բնագիտական ճամարտութեանց
որք կրնան ի կշիռ դրուիլ մեր ա-
ւուրց մեծ և արագաքայլ գիւտոց

հետ, երբ ինկատ առնումք իւր ժա-
մանակն և իւր դժուարութիւններն,
ի մի բան, կրնայ ճամարտիւ և աներ-
կիւղաբար ըսուիլ, թէ մինչ աշխար-
հիս մէջ ուրիշ կրօնական դրութիւնք
Պրահմինականութիւն, և Պուտտայա-
կանութիւն կամ խեղդած և կամ
գէթ թարշամեցուցած են ուսումը և
դադարեալ պահած են զքաղաքա-
կրթութիւնն: Քրիստոնէութիւնը տ-
մեն տեսակ ուսումը տաժած է, և
ինքնին եղած է մինչ ցայժմ ճանչ-
ցուած բարձրագոյն քաղաքակրթու-
թիւնն:

Բնականաբար Քրիստոնէից կրօնա-
կան կենաց արտաքին արտայայտու-
թեան վրայ խօսեցայ և ոչ նորա ներ-
քին էութեան վրայ: Քրիստոնէու-
թիւնը ապացուցանող բանախօսու-
թեան մը մէջ ի հարկէ պէտք է դի-
մել այնպիսի եղելութեանց որք ամեն
մարդոցմէ կրնան ճանչուիլ և կար-
դացուիլ: Սակայն եթէ ժամանակ ըլ-

լար կրնայի ցոյց տալ անհատ Քրիստոնէից նկարագրերն երբ ապացոյց Քրիստոսի ուսուցման, Քրիստոսի հետեւողութեան և Քրիստոսի սիրոյն բարձրացուցիչ, ազնուացուցիչ, մաքրիչ և սրբացուցիչ զօրութեանը։ Միայն պիտի շատանամ ի վկայութիւն յառաջ բերելով այն խօսքերն զորս աստ ներկայ եղողներէն շատերն շատ ժամանակ յառաջ ընթերցած են, և մեծ շահադրդութեամբ ընթերցած են, Այսպէս կը գրէ «Ահա մարդն» անուն գրքին հեղինակն. «Թէ Քրիստոսի եղանակը, երբ ուղիղ կերպիւ գործածուի, իրօք գերազանցապէս զօրաւոր է, կրնայ ցուցուիլ ապացոյցով մը զոր չկրնար չընդունիլ Քրիստոնէից ամենէն խիստ դատաւորն իսկ։ Բազմաթիւ անգամ հին աշխարհը նորին հետ, նայեցէք այս երկու պատկերաց վերայ։ Մարդոց նկարագրին մէջ մէկ մեծ տարբերութիւն մը որոշակի ցոյց կուտայ ինքզինքն։ Հին հեթանոս աշ-

խարհի բոլոր մարդոց մէջ հազիւ կը գտնուին մէկ կամ երկու որոց կրնամք համարձակիլ ընծայել սուրբ տիտղոսն։ Այլով բանիւ, մէկէ կամ երկուքէ աւելի չկային, եթէ երբեք կային, որք իրենց գործոց մէջ առաքինի լինելէ զատ՝ լցուած էին նաեւ բարութեան համար անկեղծ եռանդեամբ, և մոլութենէ հրաժարելէ զատ նաեւ սոսկմամբ կը նկատէին մոլեկան խորհուրդ մ'իսկ։ Կարծեմք ոչ ոք պիտի ժխտէ թէ Քրիստոնեայ երկրաց մէջ այն բարձրագոյն կարգի բարութիւնն, զոր սրբութիւն կը կոչեմք, ունի գոյութիւն։ Սակաւք պիտի գտնուին որ պնդեն թէ վերջին աստիճան հաղուագիւտ է այն։ Թերեւս ճշմարտութիւնն այն է որ Քրիստոսի ժամանակներէն հետէ ո եւ է Քրիստոնեայ երկրի մէջ դուն ուրեք գտնուած է աւան մը, ուր դար մը անցած լինի, առանց ի ցոյց բերելու այնքան բարձր կարգի նկարագիր ու-

նեցող մարդ մը ոյր մինչեւ իսկ սոսկ ներկայութիւնն ամէցուցած չլինի յոռիներն և լաւագոյն ըրած՝ բարիներն։ Եւ եթէ այս այսպէս է, Քրիստոս յաջողած է ուրեմն, և կամ հնար է որ Քրիստոնէութիւնը մեռնի երբեք։»⁽¹⁾

Նոյն փորձին ենթարկենք հեթանոս փիլիսոփայից մեծագոյններէն և լաւագոյններէն մին կամ երկուքն։ Նախ առնումք զՍոկրատէս։ Հնար է երեւակայել Քրիստոսի առաքեալ մը որ ընկերանայ, որպէս զիտեմք թէ Սոկրատէս ընկերացաւ, արբեցողներու՝ որոց շատերն զինովցած էին, ինքն կամովին չըմպելով, բայց ստիպում եղած ատեն՝ ուրիշներէն աւելի տալով ինքզինք արբման, առանց գինէհարութեան նշան ցոյց տալու։⁽²⁾ Մեր մտքէն իսկ չեմք կրնար անցունել որ այս օրինակ արբեցութեան

(1) «Ecce Homo». Եր. 71 Երկ. տպագրութիւն 1866.

(2) Պղատոն. Խրախճանք. Գլ. Գ. 220.

Ժամու մը մէջ Աղկիբիատէսի իյայտ բերած անասելի ցոփութիւնը երբեք կրնար իյայտ բերուիլ, չըսեմք ի ներկայութեան Ս. Պօղոսի կամ Ս. Յովհաննու, կամ ի ներկայութեան որեւէ Քրիստոնեայ եկեղեցականի, այլ մինչեւ իսկ Անգղիական արբեցողներու ստորնագոյն ժողովման մը մէջ։

Դարձեալ օրինակ առնումք զՄարկոս Աւրելիոս. Պր. 1 էքի, «Յաղագս Եւրոպական բարոյից» անուն գրքին պերճախօս և հմուտ հեղինակը, զնա յառաջ բերած է իբր օրինակ, ցոյց տալու համար թէ սոսկ փիլիսոփայութիւնը ինչ կարող է ընել, և հըրաւէր կարգացած է բաղդատել զայն Քրիստոսի ամենէն բարձրացեալ և սրբացեալ հետեւորդաց հետ։ Քաջ կը ճանաչեմք նորա բարուց ազնուութիւնն, անշահախնդրութիւնն, պարզութիւնն և բարձրութիւնն։ Մարդոց վրայ դրուած ոչ մի բացարձակ և անպատասխանատու իշխան երբէք ա-

ուսել մաքուր եղած է իւր բարձր պաշտաման մէջ։ Սակայն այն կէտերն յորս նորա ներքողիչը ներողամիտ կը դռնուի նմա, կը բաժնեն զինքը ընդարձակ անջրպետով մը Քրիստոնէական սրբութեան բարձրագոյն տիպարներէն։ Յորժամ մեռաւ իւր կին, վասն իւր զաւակաց չուզեց երկրորդանգամ ամուսնանալ, սակայն նախադասեց կենակցիլ հոմանուհւոյ մը հետ։ Երբ հալածեց զՔրիստոնեայս, գործ մը զոր թերեւս կրնայ ընծայուիլ մոլորեալ խղճի մը, ոչ թէ միայն հալածեց զանոնք, այլ հեգնեց նոցա չարչարանքը։ Կրնայինք մեք մինչեւ իսկ այդ աւուրց մէջ Քրիստոնեայ կոչել մարդ մը որ այսպէս կը մոլորի։ Անտարակոյս անուամբ և եթ Քրիստոնեայք կիյնան ցոփութեան մէջ, բայց յայնժամ զիտեն սուրբ թէ իրենց Քրիստոնէութիւնը ի բաց մերժելու ընթացից մէջ են։ Քրիստոնեայք, աւանդ, հալածած են զանոնք զորս հերետիկոս

համարեր են։ Բայց պէտք է որ հալածման տըխուր պատմութիւնն արդարութեամբ ՚ի քննն առնուիք և այնուհետեւ ըսեմք թէ Հռովմէական կայսերք աւելին չըլին։ Նախ և յառաջ, հալածումը հակառակ չէր Հեթանոսութեան սկզբանց, ոչ ալ հակառակ է անաստուածութեան կամ անաստուածական փիլիսոփայութեան սկզբանց, եթէ իրօք կան այսպիսի սկզբունքներ՝ սակայն հալածումը գլխովին հակառակ է Քրիստոսի ուսուցած սկզբանց, և այս սկզբանց եղծմամբ կամ անոնց մթութեան մէջ թողուելով էր միայն որ հալածմունք թոյլատուութիւն կրնային գրտնել։ Եւ երկրորդ՝ Քրիստոնեայ հալածիչք, հաւատարմութէ Քրիստոնէութեան իրենց որդեգրած ձեւն էր այն միակ հաւատքն որ կրնար փրկել զմարդկային սեռն, զայդ հաւատն աղարտողներն, ուստի, աւազակներէ և մարդասպաններէ աւելի վտանգաւոր հա-

մարելով մարդկային սեռին, կը կարծէին ըստ իւրեանց համոզմանց, թէ պէտ միւրումամբ, թէ իրենք պարտական էին ջնջել զհերետիկոսութիւնն ինչպէս պարտական էին ջնջել ժանտախտը: Երրորդապէս, թէ պէտ բռնութեան գործեր ընդ միշտ կը կարծրացնեն զանոնք կատարողներու սրտերն, քաջ ճանչցուած է որ մինչեւ իսկ հաւատաքննիչք, բոլորովին հեռի հեզներէ իրենց զոհերու չարչարանքը, յաճախ գողգոջուն ձեռօք, գողգոջուն լեզուաւ և արտասուալից աչօք վճիռ են տուած այս չարչարանաց համար: Հալածիչք Քրիստոնէական գերազանցութեան տիպարներն չեն: Ճշմարտագոյն Քրիստոնէութիւնը բացարձակապէս կը մերժէ զայնս, բայց մինչեւ իսկ հալածիչք ընդհանրապէս եղած են հալածիչ, ոչ թէ հալածման սիրոյն համար, այլ խորին ու ցաւալից համոզմամբ մը թէ հալածումը պարտաւորութիւն մը և հարկ մ'է:

Պիտի պատասխանուի, և շատ իրաւամբ, թէ այս ամենը ճշմարիտ լինելով հանդերձ, տակաւին Սոկրատէս և Մարկոս Աւրելիոս մարդկութեան փառաւոր օրինակներ էին, և բարձրացած՝ բարոյական մեծութեան գերապանծ բարձրութեան մը՝ անգթութեան և ցոփութեան դարու մը մէջ, և թէ անշուշտ չէինք կարող ազնկալել որ սոքա լինէին նման Քրիստոնեայ առաքելոյ մը: Կ'ընդունիմք զայսի բոլոր սրտէ: Սա կապացուցանէ միայն թէ Քրիստոնէութիւնը բարձրացուցած է վարուց գերազանցութեան համար մեր ունեցած գաղափարն, և զայն ընդունող և նմա հետեւողներու բարքն՝ Քրիստոսի վրայ բնաւ չլսող աշխարհին ամենէն ընտիր բարքերէն յանչափս վեր բարձրացուցած է:

Պարտիմ վախճանի մը բերել խօսքերս, այսպիսի բարձր ձեռնարկութեան մը մէջ իմ ամենատկար և ան-

կատար խօսքերս: Զանացի ցոյց տալ թէ Քրիստոսի կեանքը և Քրիստոսի ուսուցումը որ արձանագրեալ են ամենէն անկասկածելի արձանագրութեանց մէջ, — այնպիսի արձանագրութեանց մէջ զորս յետագայ ժամանակը չէին կարող աստիճանաբար հասունցուցած և մարմնացուցած լինել. և զորս մոլեռանդք կամ խաբեբայք չէին կրնար ետքէն մոռածած լինել. թէ Քրիստոսի կեանքը և ուսուցումը ամենաբարձր աստիճանաւ սկզբնատիպ էին, չէին շոյեր որ եւ է նախապաշարում կամ կիրք, թէ նոքա ցոյց կուտան պարզ վսեմութեան կամ վսեմ պարզութեան ամենէն հիանալի գաղափարականը, թէ նոցա ի գործ դրած զօրութիւնն յառաջ եկած չէ յայտնի ճիգէ մը, — և ոչ իսկ տրամաբանութենէ կամ ձեռնարկութենէ, այլ ճշմարտութեան ոյժէն, և մարդկային պէտքերու համար նոցա ընձեռած գոհացումէն. թէ

այն զօրութիւնը զոր նոքա ունեցած են, և ունին դեռ, մարդոյս վրայ փորձուած մեծագոյն բարոյական զօրութիւնն է. թէ նոքա ազգերն ու մարդիկը կը բարձրացնեն քաղաքակրթութեան, մարդկութեան և մարդութեան այնպիսի բարձրութեան մը յոր որ և է զօրութիւն բարձրացուցած չէ երբեք զայնս յառաջագոյն: Եւ կը հարցնեմ, ինչպէս կըրնամք բացատրել սա իրողութիւնը թէ բոլոր ասոնք կատարութեան անուս գիւղացւոյ մը ուսուցմամբն, որ ապրեցաւ անարգեալ երկրի մը ամենէն անարգ մէկ անկեան մէջ: Կայ բներեւոյթ մը բարոյական գիտութեան կամ բնական գիտութեան մէջ, որ ասկից աւելի ուշագրաւ կերպիւ պահանջէ համբերատար եւ պարկեշտ հետազօտութիւն մը:

Կան այնպիսիք որ կը կարծեն թէ Քրիստոնէութիւնը իւր անկման մէջ է: Պէտք է խոստովանիմ թէ ես նշան չեմ

տեսներ բնաւ աղոր. թէպէտ տարա-
կոյս չկայ թէնորա թշնամիք բազմա-
թիւ են, և բազմաքէն կը ծնի նաեւ
խորհուրդն: Բայց ես իմ փաստս պիտի
դնեմ այժմ մէկ ուրիշ ձեւի մը մէջ,
որ առաւել կամ նուազ պատասխան
մը պիտի լինի նաեւ այդ անկման
խնդրոյն նկատմամբ, և յետոյ պիտի
վերջացնեմ ճառս:

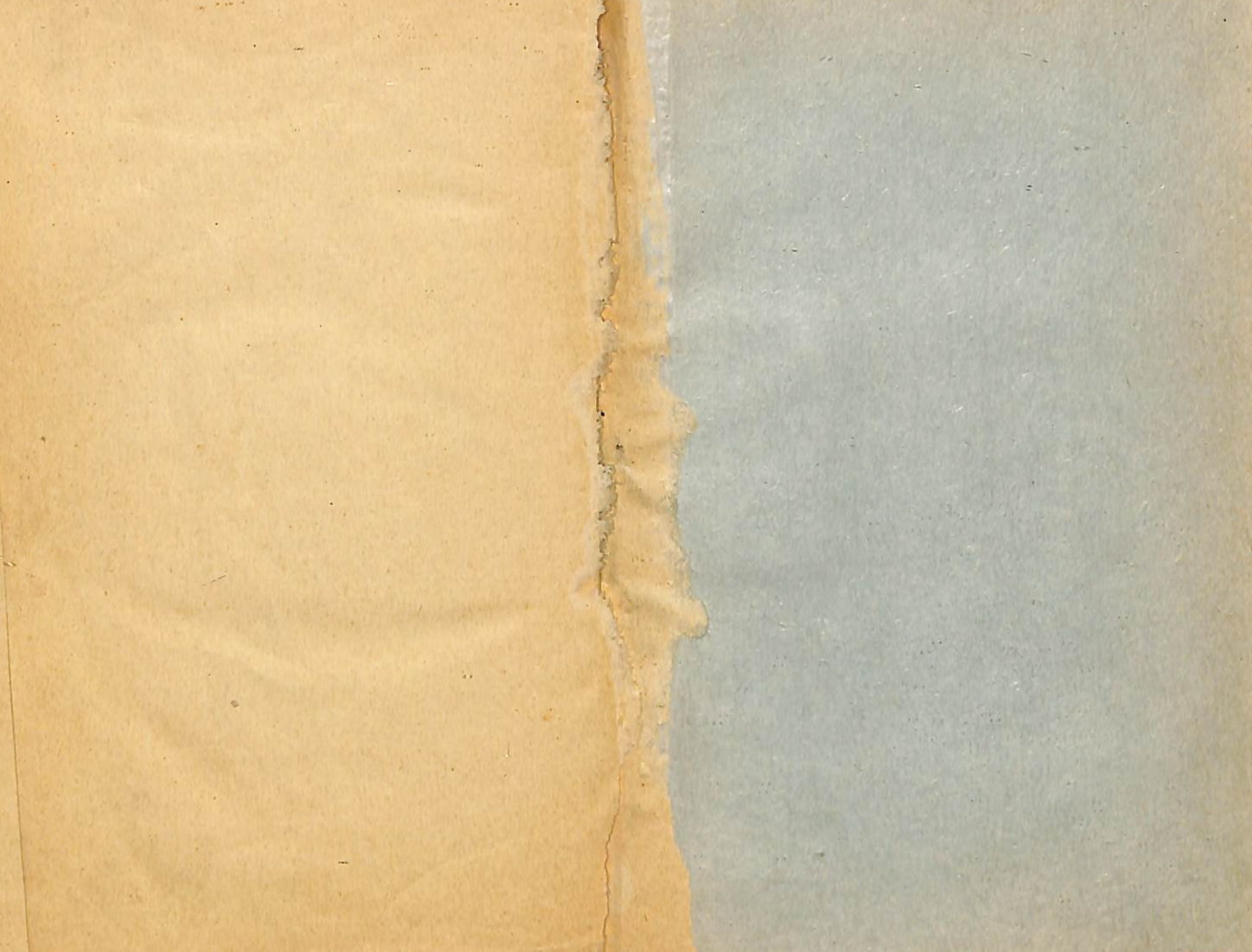
Եթէ 500 կամ 1000 անձանց ժողով
մը դումարի Եւրոպիոյ կամ Եւ-
րոպեան Ամերիկայի որ եւ է մէկ քա-
ղաքին մէջ, և սուրա ամենեքին լինին
մտաղի, բարեկիրթ, բարձր սկզբանց
տէր, բարի կեանք ունեցող մարդիկ
և կանայք, և եթէ սոցա իւրաքան-
չիւրին ուղղուի սա հարցումը թէ
«Ի՞նչ ազդեցութեանց կընծայէք ձեր
բարձր նկարագիրը, ձեր բարոյական
և ընկերական գերազանցութիւնը»
բնաւ չեմ երկբայիր թէ սոցա քսանէն
տասնեւինն՝ լաւ մը մտածելէ վերջ,
պիտի պատասխանեն: «Այն ազդեցու-

թեան՝ զոր Քրիստոնէութիւնը 'ի գործ
դրած է իմ դաստիարակութեան,
իմ խղճմտանաց և իմ սրտիս վրայ»
ենթադրեմք թէ դեռ ուրիշ հարցում
մը ուղղուի նոցա, եւ սա լինի այս,
«Եթէ ձեզ հաւաստէին թէ երկրի
վրայ ձեր ամենէն սիրելի համարած
առարկայն վաղը պիտի առնուի ձեզմէ
և միեւնոյն ատեն աներկբայելի ըս-
տուգութեամբ հաւաստէին ձեզ թէ
Յիսուս Քրիստոս առասպել մ'է կամ
խաբեքայ մը, և նորա Աւետարան ա-
ռասպելական խաբէութիւն մը. այս
երկու ստուգութեանց ո՞րն աւելի
պիտի լցունէր ձեր սիրտն ցրտացուցիչ
և անյոյս թշուառութեամբ.» Եւ կը
հաւատամ թէ ժողովոյն ինն տաս-
ներորդն, ենթադրելով թէ ժողովը
բաղկացեալ լինի վերեւ նկարագրեալ
մարդիկներէ, պիտի պատասխանէր
«Առէք ինձմէ իմ լաւագոյն երկրային
գանձս, բայց թողէք ինձ աշխարհի
Փրկչին վրայ իմ ունեցած յոյսս.» Այս

է այն արդիւնք զոր աշխարհիս ամե-
նէն քաղաքակրթեալ ազգաց վրայ
արտադրած է չորս տարուան ուսու-
ցումն և քանի մը ժամուց տագնապն
այն Անձին որ ապրեցաւ իբր գիւղա-
ցի մը, և մեռաւ իբր չարագործ մը
և գերի մը: «Սմա ուստի իցէ այս ի-
մաստութիւն և զօրութիւնք:»

3/93

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0030146

3098